ПЕТР ДОБРЕВ

ХОЗЯЙСТВЕННАЯ КУЛЬТУРА ПРОТОБОЛГАР

Издательство Болгарской академии наук. София. 1986

PETAR DOBREV

ECONOMIC CULTURE OF THE PROTO-BULGARIANS

Publishing House of the Bulgarian Academy
of Sciences. Sofia. 1986

сканирал: Ж.Войников:
http://www.bulgari-istoria-2010.com/web/1.html

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ИКОНОМИЧЕСКИ ИНСТИТУТ

Петър Добрев

СТОПАНСКАТА КУЛТУРА НА ПРАБЪЛГАРИТЕ

София. 1986

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

1985014466

НАУ. БИБЛИОТЕКА - ВАРНА
№ 14466 1986 г.

68

© Петър Добрев Добрев
1986
c/o Jusautor, Sofia

338

ВЪВЕДЕНИЕ

Проблемът за стопанския живот на прабългарите е недостатъчно изследван в нашата стопанска история. Първите опити в това отношение, предприети от И. Кинкел [48] и И. Сакъзов [82], са осъществени през период, в който информацият за стопанския живот на прабългарите е била все още сравнително оскъдна и поради това в редица свои пунктове, особено щ се отнася до публикациите на И. Сакъзов, те не са издържал проверката на времето. В по-ново време редица съществен страни от прабългарския стопански живот са разгледани о Д. Ангелов в неговата студия ,,За стопанството в Първат българска държава'', публикувана в многотомното издани ,,Икономика на България'' [43]. Отделни страни на прабългарския стопански живот са засягани по различни поводи от В. Бешевлиев [13], Д. Димитров [35], Р. Сефтерски [92], И. Богданов [15] и др. Все още обаче липсва една обобщена, цялостн картина на прабългарските поминъци и прабългарския стопански живот, въпреки че през последните десетилетия в тази област са се натрупали значителни данни, които дават основ за по-детайлизиран анализ.

Характерна особеност на досегашните изследвания, в които се разглеждат проблемите на прабългарския стопански живот, е, че в тях твърде рядко се привлича материал за стопанството на прабългарите извън нашата страна, а именно за прабългарите от района на Южна Украйна, Северен Кавказ и Волжка България. Същевременно не подлежи на съмнение фактът че типичните особености на прабългарския стопански живот могат да бъдат разкрити по най-убедителен начин едва когат се систематизират и съпоставят данните за прабългарския стопански живот в различните райони на Източна и Югоизточн Европа, обитавани някога от разпръсналия се в различни посоки прабългарски етнос.

Целта на настоящото изследване е да изгради изходн основа за по-широкото прилагане на сравнителния подхо при извеждане на главните характеристики на прабългарския стопански живот като предпоставка за неговото по-прецизно осветляване. За осъществяването на тази цел изследването беше проведено в два последователни етапа. На първия етап бе събрана информация от исторически и археологически източници за стопанския живот на прабългарите във всеки един от основните райони, обитавани някога от тях — Волжка България, Южна Украйна и Северен Кавказ, Унгария и Източното Прикарпатие и земите на Първата българска държава. На втория етап бе съставена класификация на прабългарските поминъци и събраната от различните райони информация за стопанския живот на прабългарите беше разпределена по отделни поминъци и групи поминъци. Това позволи да се формира детайлизираната картина на прабългарското стопанство, представена в първата част, която съдържа данни за 14 прабългарски поминъци, между които 2 селскостопански, 10 занаятчийски и два други. При систематизирането на данните, отнасящи се до всеки отделен поминък, беше приложен хронологическият подход, при което данните, отнасящи се до съответния поминък, бяха разделени на две групи: 1) данни, отнасящи се за периода от IV до VII в., и 2) данни, отнасящи се за периода от VIII до X в. Тази групировка позволи по-ясно да се проследят изходните характеристики на прабългарския стопански живот и неговата първична структура, съществувала в най-чист вид през периода, предшествуващ заселването на прабългарите в нашите земи. Едновременно с това тя позволи по-ясно да се проследят и промените, настъпили в стопанския живот на прабългарите след VII в., когато прабългарските племена съединяват своята историческа съдба с някои съседни с тях племена (във Волжка България — с някои племена от огузо-къпчакската група, а в нашата страна — със славяните). Съпоставянето на характеристиките на прабългарския стопански живот в нашите земи през IX — X в. със стопанския живот на прабългарите от Волжка България през същия период позволи да се разкрият някои специфични и все още недостатъчно изследвани отлики, дължащи се на различните контрагенти, с които е взаимодействувала прабългарската стопанска култура в тези два различни района.

Върху основата на систематизираната в първата част информация за поминъците на прабългарите в различните райони, обитавани от тях, бяха изградени някои обобщени характеристики на прабългарския стопански живот, присъщи в еднаква степен за всички прабългарски племена. Тези обобщени характеристики бяха изведени поотделно за периода IV — VII в. (когато прабългарската стопанска култура е съществувала в най-чистия си вид) и VIII — X в. (през който се осъществява активна конвергенция на прабългарската стопанска култура). Изведените по този начин най-типични черти на прабългарския стопански живот са обобщени във втората част. Специално място при извеждането на обобщените характеристики на прабългарския стопански живот беше отделено на стопанската терминология, характерна за прабългарите. Систематизирането на прабългарските стопански думи, оцелели в редица автентични езикови паметници, позволява да се хвърли допълнителна светлина върху типичните особености на прабългарското стопанство. Специфичен източник на информация за някои особено типични области на прабългарския стопански живот са и названията на някои стоки и търговски артикули, наречени с името на прабългарите (вж. подробния списък в т. 3 в трета глава).

С установяване на типичните особености на прабългарския начин на живот се създаде възможността да се потърсят историческите корени на прабългарската стопанска култура. За целта беше изследвана степента на сходство между прабългарската стопанска култура и някои по-древни от нея източноевропейски и средноазиатски култури, принадлежащи на племена, съчетаващи уседнали с неуседнали поминъци. Установено беше, че по своите черти прабългарската стопанска култура твърде силно се доближава до стопанските култури на согдийците и саките в Средна Азия и на сарматите в Европа.

Разкриването на допирните точки между прабългарската стопанска култура и стопанските култури на споменатите етноси е само първата необходима стъпка към решаването на сложния проблем за генезиса на прабългарската стопанска култура. Цялостното решаване на този проблем ще може да се постигне едва след изучаването на някои все още недостатъчно изследвани въпроси, свързани с етническия произход на прабългарите, между които на първо място стои съотношението между алтайските и иранските елементи при формирането на прабългарския етнос. За успешното решаване на очертаващия се твърде съществен проблем през последните десетилетия се появи един нов и все още недостатъчно използуван информационен източник — постоянно нарастващите по брой автентични надписи изцяло на прабългарски език, част от които са написани с гръцки букви, а част — със специфичната прабългарска руническа азбука. Разкриването на съдържанието на тези надписи, по-голямата част от които остават все още неразчетени, би позволило въпросът за съотношението между алтайските и неалтайските елементи при формирането на прабългарския етнос да се постави на по-широка езикова основа, а заедно с това би създало предпоставки и за по-точното разкриване на проблема за източниците на прабългарската стопанска култура. На сегашния етап, когато информацията за решаването на този сложен въпрос е все още крайно оскъдна, би било неоправдано да се строят прибързани и далеч отиващи хипотези за ролята на един или друг етнически елемент при формирането на прабългарската стопанска култура, тъй като това би било равносилно на предрешаване на въпроса без наличието на достатъчно доказателства.

Главната цел на настоящото изложение е да осветли не толкова генезиса на прабългарската стопанска култура, колкото фактическото съдържание на прабългарския стопански живот. С оглед на това основно място в изследването е отделено на представянето на наличната информация за поминъците, упражнявани от прабългарите в различните райони на Европа, обитавани от тях в ранното средновековие.

Това предопредели и структурата на изложението, в която последователно се представят на вниманието на читателя данните за всеки отделен поминък, упражняван от прабългарите в нашите земи и в другите райони на Европа, след което се правят изводи, обобщения и сравнителни оценки, произтичащи от изложената информация.

Първа глава

ПРЕГЛЕД НА ИСТОРИЧЕСКИТЕ ИЗТОЧНИЦИ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ПРАБЪЛГАРСКИЯ СТОПАНСКИ ЖИВОТ

1. ИЗТОЧНИЦИ, ОТНАСЯЩИ СЕ ЗА ПЕРИОДА IV – VII В.

Стопанските сведения за прабългарите, отнасящи се за периода между IV и VII в., са разпръснати в голям брой източници — византийски, латински, арменски, сирийски и арабски Обща особеност на всички исторически извори е крайнат фрагментарност и лаконичност на съдържащите се в тях сведения за стопанския живот на прабългарите. Характерно е също, че в част от източниците, които могат да се привлекат за целта, стопанските сведения за прабългарите са изложени не под формата на пряко повествуване, а са вплетени по косвен начин в контекста на изложението, поради което за тяхното ползуване е необходим грижлив логически и фактологически анализ.

Някои от източниците, съдържащи стопански сведения за прабългарите, са познати сравнително отдавна в историческата литература и тяхната автентичност и познавателна ценност са убедително установени. Към тях трябва да се отнесат стопанските сведения за прабългарите, които се откриват у Теофан Изповедник[1], Енодий от Павия[2], Мовсес Хоренаци [3], Захарий Ритор[4], а също и стопанските сведения за утигурите, които могат да се извлекат от описанията на Прокопий Кесарийски[5] и сведенията за оногурите, които дава готският историк Йорданес[6]. Наред с добре познатите съществуват и по-малко познати източници (някои от тях са открити сравнително неотдавна), на които заслужава да се спрем по-подробно в нашето изложение.

---

[1] ГИБИ, т. 2, 137 – 138.

[2] ГИБИ, т. 3, с. 261.

[3] Пигулевская, Н. В. Сирийский источник VI в. о народах Кавказа. — ВДИ, 1939, № 1, с. 114.

[4] История Армении Мойсея Хоренского. Перевод С. Эмина. СПб, 1893, с. 62.

[5] ГИБИ, т. 2, 137 – 146.

Едно лаконично, но твърде интересно от стопанска гледна точка сведение, на което все още не е отделено необходимото по-голямо внимание, се съдържа в историческия екскурс на византийския хронист Теофилакт Симоката, който пише, че в старо време (т. е. далеч преди времето, когато е живял византийският историк — бел. авт.) оногурите са имали град, наречен Бакат, който бил разрушен от земетресение. Този град според Симоката „бил построен от оногурите"[7], а това показва, че освен търговията оногурите са познавали сравнително отрано и градостроителството. Като изхожда от лингвистичния анализ на названието Бакат, немският учен Х. Хаусиг посочва, че местоположението на град Бакат трябва да се търси не в европейските земи на оногурите, а в района, обитаван от тях преди преселването им в Европа през 463 г., когато те напуснали своите стари земи, прокудени от сабирите. Според Хаусиг названието Бакат е от согдийски произход и произлиза от согдийските думи „баг" — княз и „кат" — град[8]. Във връзка с тази констатация заслужава да се отбележи, че по сведения на съветския топонимист М. Мурзаев в района на някогашната Согдиана се откриват над 40 названия на градове, окончаващи на „кат" или „канд" като например Наукат, Бинкат, Тункат, Кат и др.[9] Това показва, че предположението на Х. Хаусиг, че град Бакат се е намирал в непосредствена близост до някогашната Согдиана, има солидни основания. Близко сходство с названието на град Бакат показва името на град Макат[10], съществуващ до ден днешен недалеч от северния бряг на Каспийско море, а също и названията на средновековните градове Байканд и Баква, разположени непосредствено на територията на някогашната Согдиана.

---

[6] ИБИ, т. 2, с. 337.

[7] ГИБИ, т. 2, 339 — 340: „Град Бакат, основан в старо време от оногурите, бил разрушен от земетресение, а Сугдайна (т. е. Согдиана — бел. авт.) изпитала и чуми, и земетресения".

[8] Haussig, H. Theophilact excurs. Byzantion, 1953, p. 338.

[9] Мурзаев, М. Р. Очерки топонимики. М., 1974, с. 33.

[10] Атлас мира. М., 1974, с. 138.

Ж.В. :гр.Бакат означава божествен град и се е намирал в областта Уструшана - част от Согдиана, днес е селцето Вокат!

Обстоятелството, че оногурите са построили сами своя град Бакат, е от съществено значение, тъй като разкрива една доскоро неизвестна особеност на техния стопански живот — наличието на собствени градостроителни традиции. (Вокат в Уструшана)

Към стопанските сведения за племената от т. нар. огурска група трябва да се отнесе и един все още ненапълно разтълкуван текст от Михаил Сирийски. Като описва преселението на прабългари към Европа, М. Сирийски съобщава: „В това време потеглиха трима братя от вътрешна Скития, водейки със себе си 30 хиляди скити. И те направиха един път от 60 дни от проходите на планината Имеон. Те пътуваха зимно време, за да намерят вода, и стигнаха до река Танаис, която изтича от езерото Мантиос (Азовско море) и се влива в Понтийско море. Когато те достигнаха границите ромейски, един от братята на име Булгариос взе 10 хиляди души и се отдели от братята си. И премина той река Танаис в посока към река Дунав и поиска от (император) Маврикий не би ли му дал земя... Тия скити наречени бяха от ромеите: българи. Другите двама братя дойдоха в страната аланска, която се нарича Берзалия, чиито градове бяха построени от римляните... Българите и Пугурите, техните жители, бяха някога си християни" [42, с. 55].

Както личи от този източник, отразяващ сведения за едно от най-късните изселвания на прабългари към Европа, част от преселилите се прабългари са отишли да живеят в земите на аланите, където те след това са обитавали някои кавказки градове с пугурите (това племе по всяка вероятност е принадлежало към кръга на огурските племена). По всичко личи, че и пугурите (подобно на оногурите) не са били чужди на градския живот, но относно обитаваните от тях градове в текста ясно е указано, че са били построени не от самите тях, а от римляните. Заслужава внимание и обстоятелството, че в споменатите кавказки градове пугури и прабългари са живеели редом едни с други, а това загатва за съществуването на тесни контакти между прабългарите и племената от огурската група. Може да се предполага, че съвместният живот на прабългарите и племената от огурската група е довел впоследствие и до наблюдаваните съвместни изселвания на тези племена от района на Северен Кавказ и Южна Украйна.

В допълнение към тези данни заслужава да се споменат някои арабски и арменски източници, разкрити през последните 10 — 15 години, които позволяват до определена степен да се разшири представата за прабългарския стопански живот.

Съветският етнограф Р. Кузеев обърна напоследък внимание на това, че в трудовете на арабския книжовник Ал-Бакуви се съдържа едно лаконично, но твърде интересно сведение за прабългарите, отнасящо се за периода преди тяхното преселване в Европа. У Ал-Бакуви, подобно на редица други арабски учени, името на прабългарите е предадено под формата „бурджан''. Употребата на тази типична за арабските съчинения форма[11], която е добре известна като обозначение на прабългарите, придава особена стойност на това сведение, колкото и фрагментарно да е то по своето съдържание и колкото и да е неясно мястото и времето, за което се отнася. „Племето бурджан — отбелязва Ал-Бакуви — живее там, където има много грозде, смокини и сини сливи.''[12]

Опитът на Р. Кузеев да локализира мястото, за което се отнася посоченото сведение, показва, че очевидно то трябва да се търси в район, в който климатичните условия са подходящи за отглеждането на споменатите култури, вкл. и за топлолюбивата смокиня. А оттук следва да се направи изводът, че сведението не се отнася за прабългари, живеещи в нашата страна, нито за прабългари, живеещи в района на някогашната Кубратова България. Има основание да се предполага (както това прави Р. Кузеев), че сведението се отнася за някой район, разположен в южната част на Средна Азия, в който прабългарите са живеели преди тяхното преселване в Европа.

Изводите, до които стига Р. Кузеев в своя опит да определи района, за който се отнася споменатото сведение, по неочакван начин се потвърждават от арменските източници. Неотдавна акад. С. Еремян публикува реконструираната от него карта на Средна Азия, съставена въз основа на сведенията, съдържащи се в известната арменска география „Ашхарацуйц'', датираща от VII в.[13] Внимателното запознаване с тази карта показва, че на нея в южната част на Средна Азия е локализиран един етнос, който носи названието „племето булх" (по арменски „булхи акн''). Като се има предвид обстоятелството, че със същото название (булх) са обозначени в един от преписите на същата география волжките българи (преписът, извадки от който е публикувал К. Патканов в 1883 г.), правомерно е да се допусне, че зад племето „булхи'', обозначено на картата на С. Еремян, се крие етнос от прабългарски произход[14]. Допустимостта за подобно предположение се подсилва и от факта, че народите, живеещи сега в този район (както таджиките, така и узбеките), произнасят думата българин под формата „булхор'' поради преминаването на „г'' в „х'' и на „а'' в „о'', присъщо в еднаква степен както на таджикския, така и на узбекския език.

Предположението на Р. Кузеев, че районът, обитаван от прабългарите преди тяхното преселение в Европа, се е намирал в южната част на Средна Азия, се подкрепя и от някои сведения, съдържащи се в цитираната по-горе извадка от хрониката на М. Сирийски. Според нея преселението на прабългарите се е осъществило през зимата, за да могат да намират вода, а следователно пътят им е минавал през някоя голяма пустиня, каквито са добре известните средноазиатски пустини Преселението е започнало от клисурите на планината Имеон, т. е. от планините, намиращи се на юг от Средна Азия и принадлежащи към западнохималайската планинска верига, която именно се е наричала в древните източници Имеон. Не по-малко съществено е и това, че преселението, което е завършило при р. Танаис (Дон), се е осъществило според М. Сирийски за около два месеца. Това показва, че изходният район, обитаван от прабългарите, не може да се търси в Източен Казахстан или в Тува, отдалечени на огромно разстояние от р. Дон, за изминаването на което са били потребни по онова време не по-малко от четири месеца път, а се е намирал далеч по на запад — най-вероятно в Зеравшанския хребет, отдалечен от р. Дон на не повече от два месеца пеш или с волски коли.

Тези изводи се подкрепят и от следните допълнителни сведения: Ибн Хаукал — арабски книжовник от X в. — отбелязва, че в поречието на Зеравшан (разположено в северната част на Имеон) се е намирала някога една област, наречена

---

[11] Доколко типична е тази форма, свидетелствува обстоятелството, че в двата арабски извора, описващи войната на хан Тервел с арабите, името на прабългарите се предава под формата „бурджан'' (Anales quos scripsit Abu Djafar Mohamed ibn Djafar at-Tabari cum aliis. Lugdini, 1879, 1317 — 1338).

[12] Кузеев, Р. Г. Происхождение башкирского народа. М., 1974, с. 152.

[13] Еремян, С. М. Карта Средней Азии по Ашхарацуйц. Реконструкция. — В: Армянские источники по истории Средней Азии V — VII в. М., 1979 (Приложение).

[14] Патканов, К. Е. Из нового списка армянской географии. ЖМНПр, 1883, с. 32.

Бургар[15], а Ибн-ал Асир нарича същата област — Булгар[16]. От нумизматичните материали, събрани от О. Смирнова, личи, че през III — VI в. в тази част на Средна Азия е живяло племето булгар, от което води своето име областта Булгар, а също и племето есегел, придружило по-късно прабългарите в техните миграции към Европа[17]. Северната част на планината Имеон изпъква в тази светлина като район, който около III в. е бил обитаван от прабългари и родствени с тях племена, а с това се потвърждават изцяло и сведенията на М. Сирийски, че изселвайки се към Европа, прабългарите са тръгвали от тази планина. В по-източните райони — Казахстан, Тува, Монголия — не се откриват области, наричани някога с названието Булгар, а и самото местоположение на тези райони няма нищо общо с местоположението на планината Имеон. Прародината на прабългарите се е намирала следователно не в казахските или монголските степи, а далеч на запад от тях, в междинната зона между иранските и алтайските етноси. Това обстоятелство е от съществено значение за правилното изследване на прабългарския стопански живот, тъй като западната част на Средна Азия в стопанско отношение доста съществено се е отличавала от споменатите по-горе източни райони, населени с типични номадски племена.

* * *

Цитираните дотук източници позволяват да се пристъпи към изграждането на обобщена картина на прабългарския стопански живот от периода преди заселването на прабългарите в нашите земи, тъй като сведенията, които се съдържат в тях, са хомогенни и могат да се обединят в една обща система. Прави впечатление, че едни и същи особености на прабългарския стопански живот се споменават в няколко източника едновременно. Така например обстоятелството, че прабългарите имат градове, е отразено у Захарий Ритор, Теофилакт Симоката и Михаил Сирийски (вж. цитата от него по-горе). За значителната роля на животновъдството у прабългарите свидетелствуват в пряка или косвена форма Захарий Ритор, Прокопий Кесарийски и Енодий. За конкретните особености на прабългарското животновъдство и в частност за наличието на неуседнало (номадско) животновъдство у тях говори фактът, че Захарий Ритор ги е причислил не само към племената, които имат градове, но и към племената, живеещи в палатки. Ловът и риболовът у прабългарите през посочения период е отразен едновременно от Теофан Изповедник, Захарий Ритор и Прокопий Кесарийски. За наличието на земеделие у прабългарите говори Ал-Бакуви, а за търговията, водена от тях, свидетелствува упоменатият пасаж от готския историк Йорданес, според когото оногурите са били известни с това, че търгуват с хермелинови кожи.

Приведени в система, изложените сведения показват, че през разглеждания период твърде съществени поминъци за прабългарите са били животновъдството, ловът и риболовът. Същевременно още през този период (около средата на VI в., а възможно дори и по-рано) част от прабългарите е живеела в градове, а това показва, че наред с голямото значение на животновъдството и събирателските поминъци определена роля в прабългарския стопански живот са играели уседналите поминъци. На тази именно плоскост пред нас се разкрива една от най-съществените особености на прабългарския стопански живот по онова време — едновременното съществуване на неуседнали и уседнали форми на стопански живот — особеност, която дълго време оставаше недостатъчно изследвана и за обяснението на която ще бъде отделено специално внимание в по-нататъшното изложение.

Освен разгледаните дотук две групи исторически източници за прабългарското стопанство през IV — VII в., едната от които се състои от традиционни източници с доказана автентичност, а другата — от по-малко познати източници, чиято достоверност се установява върху основата на сравнителния фактологически анализ, заслужава да се отбележи и една трета група сведения, за които съществуват все още доста силни колебания в историческата наука относно това, дали те се отнасят за прабългарския етнос, или за някоя друга етническа група. Става дума за сведенията, съдържащи се в среднокитайските исторически хроники и отнасящи се за първите векове на н. е., в които сред племената от уйгурския етнически кръг (т. нар. хойху) са отбелязани две племена, носещи названията „пугу" (вариант „пуку") и „байегу" [14, т. 1, с. 302]. Като се опират на особеностите на среднокитайската транскрипция (преходът на

---

[15] Ibn Haukal. Configuration de la terre. Paris, 1964, vol. 7, p. 474.

[16] Кумеков, Б. Г. Государство кимаков. М., 1979, 203 — 205.

[17] Смирнова, О. Е. К имени Алмыша, сына Шилки, царя булгар. М., 1981, 249 — 255.

„б" в „п" и на „г" в „к"), някои изследователи, главно в нашата страна, са склонни да разглеждат среднокитайското название „пуку" като транскрибирана форма на названието „булгар". Ако тази трактовка би се оказала вярна, тогава съдържащите се в китайските източници стопански сведения за племето „пуку" биха могли да се привлекат за изследването на прабългарската стопанска култура на един твърде ранен етап — още през периода II — IV в.от н. е. Независимо от възможното транскрибиране на название от типа „булгар" под формата „пуку" в китайските източници в изследванията на редица учени, занимавали се с произхода на киргизкия народ, е отбелязано многократно, че едно от големите киргизки племена, обитаващо и до днес района около езерото Исък-кул, е познато още през ранното средновековие с названието „бугу" и че именно това племе е зафиксирано в китайските източници под формата „пуку"[18]. И доколкото фонетичната близост между названията „бугу" и „пуку" е много по-голяма, отколкото между названията „булгар" и „пуку", възможната връзка между последните две названия се оказва доста хипотетична. Що се отнася до названието „байегу", което също създава у отделни изследователи илюзия за възможна връзка с името „булгар", изследванията на С. Абрамзон върху етнографията на киргизите са показали, че в непосредствена близост с киргизкото племе „бугу" през средновековието е живяло племето „байырку", чието название е било предадено на китайски под формата „байегу" поради характерното за някои китайски транскрипции изпускане на звука „р" в средата на думата. По такъв начин оказва се, че на двете названия „пуку" и „байегу" от китайските източници съответствува двойката „бугу" и „байырку" сред киргизките племена, поради което нито китайското „пуку", нито китайското „байегу" не могат да се поставят в достатъчно сигурна връзка с племенното название „булгар". В етимологично отношение киргизкото название „бугу" се поставя от съветските етнографи във връзка с киргизката дума „бугу" — елен, а следователно отпада и вероятността зад племето бугу да се търси някаква видоизменена форма на името „булгар" от рода на формата „бугар".

И така привлекателната на пръв поглед хипотеза за възможната връзка между китайското название „пуку" и прабългарите се оказва в крайна сметка недостатъчно убедителна. Много по-вероятна е връзката между „пуку" и „байегу" от китайските източници с киргизките племена „бугу" и „байырку", отколкото връзката им с някакво название от типа на „булгар". Срещу отъждествяването на „пуку" с „булгар" идва и обстоятелството, че според цитираното по-горе сведение на М. Сирийски преселението на прабългарите от Азия в Европа е траело 60 — 65 дни, докато районът, обитаван от племето пуку, е бил отдалечен от Европа на не по-малко от четири месеца път, тъй като става въпрос за район, разположен в непосредствена близост до Монголия.

Освен разгледаните хипотези на отделни изследователи, свързани с племената пуку и байегу, в световната историография са изказани предположения и за възможна прабългарска принадлежност към следните племена, отбелязани в среднокитайски източници: племената пулей и билу, които В. Каховски отъждествява съответно с „булгар" и „билер"; племето чеши, което В. Каховски разглежда като транскрибирана форма от названието „чуваш" [47, 168 — 170] и най-после топонимите Гуйцы (днешно Куча в Синцзян-Уйгурския район в КНР) и Бугур (днешен гр. Бугур в същия район), първият от които се разглежда от Х. Хаусиг като видоизменена форма от названието коцагири или кучи-булгар, а вторият привлича вниманието на В. Каховски поради своето близко сходство с названието на племето пугури (срв. бугур — пугур) [47, 170 — 171]. Доколкото в случая се отнася за названия, предадени от китайските източници във видоизменена форма, съществено значение има привличането на определена допълнителна информация, която да позволи да се съди с по-голяма увереност за това, дали става въпрос за прабългарски племена, или за случайна фонетична близост в названията. Такава допълнителна информация, главно от етнографски характер, засега се открива най-вече по отношение на населението на владението Гуйцы (Куча), разположено на юг от Имеон. Сравнението на обичаите на населението на Куча с прабългарските обичаи навежда на следните, заслужаващи внимание аналогии: и в Куча, и сред прабългарите лъвът е висш символ на държавна власт. И на едното и на другото място се открива обичаят да се пристягат главите на новородените с платнени превръзки, предизвикващи изкуствена деформация на главата. Сходни са и някои наказания в областта Куча (например отсичането на ръка или крак за установен грабеж) със законите, характерни за Крумовото законодателство. Сходен е и обичаят на мъжкото население да си бръсне

---

[18] Абрамзон, С. Е. Киргизы. М., 1967, 55 — 70, 80 — 110.

14466 — 1986 г.

главите [14, т. 1, 283 — 289, 300 — 303]. Тези аналогии загатват, че предположението на Х. Хаусиг относно възможната връзка на Гуйцы с коцагирите или кучи-булгар не е лишено от определени основания. По-труден е въпросът за точната етническа идентификация на останалите цитирани названия, тъй като в това отношение липсва допълнителна насочваща информация, а тълкуването на някои от тези названия, като Пулей, Билу, допуска определени разночтения, които пречат да се установи дали се отнася за название от типа на „булгар", или за някое друго название. Поради тези особености съдържащите се в китайските източници стопански сведения за всички тези племена все още не могат да се използуват като достатъчно сигурен материал за изследване особеностите в стопанския живот на прабългарите през периода, предшествуващ тяхното преселване в Европа. В кръга на тези названия сравнително най-убедително изглежда съпоставянето на племенното название на пугурите, споменати у М. Сирийски, с името на гр. Бугур, съществуващ и до днес под същото название в Синцзян-Уйгурската автономна област в КНР, но и в този случай липсата на допълнителна информация извън установената фонетична аналогия пречи за окончателното решаване на въпроса.

От значителен интерес е установената напоследък от П. Юхас връзка между названията „у-хе" или „дин-лин" от китайските източници и името на огуро-огузките племена, въз основа на която Юхас е извършил ретроспективен анализ на стопанския живот на огурите[19]. Огурите са обитавали по-източни територии от прабългарите и са се преселили в Европа доста след тях. Те са дошли в Европа в 463 г., докато прабългарите са известни в този континент още в 334 г. В културно отношение прабългарите се поставят от хронисти като Захарий Ритор и Йорданес на по-високо стъпало от огурските племена (оногури, сарагури и др. под.). Но доколкото в прабългарския племенен съюз на определен етап е имало инфилтрация на огурски елементи, сведенията за племената „у-хе" („дин-лин"), събрани от П. Юхас, представляват несъмнен интерес, тъй като позволяват да се надникне в специфичната култура на един от компонентите, участвували в изграждения от прабългарите племенен съюз — огурския.

---

[19] **Юхас**, П. Тюрко-българи и маджари. С., 1985, 18 — 20, 103.

2. ИЗТОЧНИЦИ, ОТНАСЯЩИ СЕ ЗА ПЕРИОДА VIII — X В.

През този период племената от някогашната единна прабългарска общност, обитавала района на Кубратова България, се оказват по силата на историческите събития разпръснати в различни райони на Европа. Ето защо тогавашните сведения за прабългарите (вкл. и стопанските) са свързани с няколко различни района: територията на Първата българска държава, Волжка България, района на Южна Украйна и Северен Кавказ, населяван частично от т. нар. „черни българи", и отчасти районите на Панония и Италия.

Преките исторически сведения, отнасящи се до стопанския живот на прабългарите, заселени в нашата страна, са твърде оскъдни. Те се ограничават до добре известното в нашата историческа литература съобщение на Ал-Масуди [13, с. 108, 121] за особеностите на разменните отношения у прабългарите и за наличието у тях на специални табуни от коне, които е било забранено да се използуват в мирно време. Откъслечни са и сведенията за стопанския живот на т. нар. „черни българи", за които практически единствен източник е персийската география „Худуд ал-алам'', от която личи, че техни основни поминъци са били животновъдството, земеделието и търговията (вж. подробния коментар на този източник в т. 1 и 2 във втора глава). Почти нищо не е известно за стопанския живот на заселилите се в Италия прабългари, които, съдейки по беглите съобщения в историческите извори, са получили земя в райони, предлагащи добри условия за развитието и на двата основни селскостопански поминъка (Бовианум, Сепиния, Изерния на юг и Ломбардия в Северна Италия).

Предвид на подчертаната оскъдност на сведенията за стопанския живот на прабългарите в споменатите три района значителен интерес представляват сравнително богатите и многобройни сведения за стопанския живот на волжките българи през VIII — X в., тъй като по силата на историческата случайност волжките българи се оказват практически единственото прабългарско племе, чийто стопански живот е отразен сравнително подробно в историческите източници. Между многобройните исторически извори в това отношение с особено значение са сведенията на двама арабски пътешественици, посетили непосредствено земите на някогашната Волжка България — арабския пътешественик Ибн-Фадлан, изпратен при волжките българи през 921 г. с мисия на арабския халиф, и арабския книжовник Ибн-Даста, известен още на историческата наука под името Ибн-Руста и писал в края на IX или началото на X в. За него също се предполага, че е черпал своите сведения от непосредствени наблюдения. Съдържащите се в описанията на Ибн-Даста и Ибн-Фадлан немногословни сведения за стопанския живот на волжките българи са сравнително отдавна достояние на световната историческа наука благодарение най-вече на публикацията на Д. Хволсон върху сведенията на Ибн-Даста [98] и изданието на А. Ковалевски [50] върху пътешествието на Ибн-Фадлан. Материалът за стопанския живот на волжките българи, съдържащ се у двамата арабски автори, е подложен на обстоен анализ в специалните изследвания на акад. Б. Греков [30], проф. А. Смирнов [84, 85], поради което тук няма да се разглежда подробно фактологическата страна на този апробиран от историческата наука материал. Той ще се отрази в онези раздели на по-нататъшното изложение, които се отнасят непосредствено до съдържанието на прабългарския стопански живот.

В допълнение към споменатите арабски източници напоследък се прибави и една сравнително нова и обстойна систематизация от арабски извори, влизащи в кръга на т. нар. средноазиатско-хорасанска сбирка, разработена и издадена от съветския ориенталист Б. Заходер. Систематизираните от него сведения, принадлежащи на арабските географи и пътешественици от средноазиатско-хорасанския кръг, заслужава да се разгледат по-подробно, тъй като на тях все още не е отделено необходимото внимание като исторически източник за изследване на стопанския живот на прабългарите, а внимателният анализ показва, че става въпрос за съществен източник, допълващ и обогатяващ онова, което е известно на публикуваните вече описания на Ибн-Даста и Ибн-Фадлан. Особеност на материала, съдържащ се у арабските автори от средноазиатско-хорасанския кръг, издаден под названието „Каспийский свод сведений о Восточной Европе" [41], е, че в него всяка отделна черта на прабългарския стопански живот е отразена многократно върху основата на описанията на различните автори, отнасящи се за този кръг. Това създава добри предпоставки за съпоставителен анализ на различните източници и на съдържащите се в тях сведения с оглед установяването на достоверността. Проведеното от Б. Заходер сравнително проучване на сведенията на различните автори показва, че в по-голямата си част те заслужават необходимото доверие като исторически извори.

„Българската част от сведенията (т. е. частта, отнасяща
за волжките българи — бел. авт.) е богата на подробности
реалистична — отбелязва Б. Заходер. — Подобно на хаза
ската българската част отразява значителните икономичес
политически и културни връзки между Средна Азия, от ед
страна, и Волжко-камското междуречие — от друга. Наред с
сравнително оскъдните сведения за двата главни града
Волжка България — Булгар и Сувар — тук са дадени подро
ни описания и оригинални сведения за българското (че
„прабългарското" — бел. авт.) племенно устройство, зем
делие, мореплаване, търговия, строителство и лов". Интер
на особеност е смесването на някои места на сведенията
волжките българи с тези, отнасящи се за буртасите и дуна
ските българи, причина за което е по всяка вероятност гол
мата близост между тези племена в културно и стопанско
ношение. Характерно е също така, че въпреки голямото ра
нообразие на източници противоречията между тях са сра
нително малко, а общите моменти преобладават. Ето ка
резюмира това Б. Заходер: „Страната на българите (вол
ките българи — бел. авт.) граничи с тази на буртасите... Бъ
гарите се делят на три разновидности, всяка от които има св
название и отделно място за препитаване. Хазарите тър
ват с българите, а също така русите и другите народи... Бъ
гарите познават земеделието. Те сеят различни зърнени ку
тури. Българите имат впрегатни и ездитни животни, ризни
и оръжие. Те дават на владетеля си данък във вид на впре
тен добитък; когато някой от тях се ожени, подарява на вл
детеля си впрегатен добитък. Корабите, които минават пр
Булгар (разположен на левия бряг на р. Волга — бел. авт
плащат на владетеля на българите десятък. Основно имущест
на българите са самурените кожи, българите нямат (не секат
бел. авт.) златни и сребърни монети, а се разплащат помеж
си със самурени кожи (в отделни източници е казано „с ко
от златка"). Една кожа е равна на два и половина дирхам
Дирхамите са бели, кръгли и се донасят от търговците, идв
щи от мюсюлманските страни... Българите имат два град
единият от които се нарича Сувар, а другият — Булгар; и
двата града постройките са дървени. В страната на българи
(Волжка България — бел. авт.) през лятото нощта е така кра
ка, че котлето, сложено на огъня, не успява да заври... На изто
и на юг от страната на българите се издигат планини (вероятн
Урал — бел. авт.), на запад е р. Итил (Волга — бел. авт.), на с
вер — областта на печенезите" [41, т. 2, с. 32].

Историческата достоверност на сведенията от т. нар. „каспийски свод'' проличава по особено убедителен начин при тяхното сравнение със сведенията за волжките българи, съдържащи се в описанията на Ибн-Фадлан — един източник, който не принадлежи към средноазиатско-хорасанския кръг и поради това е подходящ материал за сравнение със сведенията, оставени от арабските географи, принадлежащи към срелноазиатско-хорасанския кръг.

По-долу се привежда кратка извадка от стопанските сведения, съдържащи се у Ибн-Фадлан и у арабските географи от средноазиатско-хорасанския кръг, с оглед на по-ясното очертаване на редицата сходства помежду им, чрез които (като се има предвид, че Ибн-Фадлан е бил очевидец на живота на волжките българи) убедително се потвърждава историческата достоверност на сведенията, съдържащи се в средноазиатско-хорасанската сбирка на Б. Заходер. Ето накратко стопанските и етнографските сведения, включени в описанието на Ибн-Фадлан[20]: „Те (волжките българи — бел. авт.) ни посрещнаха, носейки хляб, месо и просо'' (с. 131); „храната им е просо и конско месо, но и пшеницата и ечемикът са в големи количества и всеки, който е посял нещо, си го жъне за себе си. Който направи сватба или пир, трябва да плати нещо на царя, в зависимост от това, колко е голям пирът, (и дава) било делва медовина, било пшеница'' (с. 136); „когато се нахранихме, той (царят на волжките българи — бел. авт.) накара да донесат питието суджув (медовина)''— с. 133; „Тъй като земята им е черна и лошо мирише, а там няма специални помещения за зърното, те изкопават в земята ями и го слагат в тях и поради това то твърде скоро придобива лош мирис... Те правят от ечемика каша, понякога варят ечемик с месо'' (с. 136) . „Между българите (волжките българи — бел. авт.) има много търговци, които ходят до земите на тюрките и купуват овце, както и в страната Вису (Белозерската Вес — бел. авт.) и донасят самури и черни лисици'' (с. 29).

А ето и една кратка извадка от цитати, принадлежащи на арабските географи от средноазиатско-хорасанския кръг — Гардизи, Марвази, Казвини, Истахри и споменатия вече Ибн-Даста[21]: „У тях (волжките българи — бел. авт.) съществува обработка на земята и сеитба, произвеждат се различни зърнени култури — пшеница, ечемик, чумиза (вид просо — бел. авт.), леща, грах и освен това всякакви други неща''(Гардизи, цит. по Б. Заходер, с. 32). „Те са народ, който оре и сее..., сеят различни зърнени култури — пшеница, ечемик, просо и други'' (Ибн-Даста, цит. по Б. Заходер, с. 32). „Те имат много оръжие и всички притежават хубави впрегатни животни и коне'' (Гардизи, цит. по Б. Заходер, с. 32 — 33). „Те не секат монети и уреждат сметките си с кожи от златка'' (Истахри, цит. по Б. Заходер, с. 35). ...„Дирхамите (арабските монети — бел. авт.) те разрязват на парчета и всяко парче използуват за нещо. После те дават дирхамите на русите и славяните, понеже тези хора дават стоката си само за сечени дирхами'' (Гардизи, цит. по Б. Заходер, с. 35). „Българите (волжките българи — бел. авт.) пътуват до северните народи юра, носят им стоки като дрехи, сол и др. на шейни, които теглят кучета през снежните преспи, които никога не се стопяват. Невъзможно е да върви човек през такъв сняг иначе, ако не прикрепи на краката си големи волски кости. Вземат те в ръцете си две копия, пъхат ги в снега зад себе си и така се плъзгат по гладката повърхност и се носят бързо като вятъра'' (Марвази, цит. по Б. Заходер, с. 65). „Народът булгар внася своите стоки (при народите юра) за търговия. Всеки слага своята стока на определено място, отбелязва я с определен знак и я оставя, после се връща, намира отстрани до своята стока някаква друга стока, потребна за неговата страна, и ако е съгласен (със сделката), взема оставената в замяна стока, ако пък не е съгласен, взема своята стока и оставя предложената му стока; по такъв начин нито търговецът вижда купувача, нито купувачът търговеца'' (Казвини, цит. по Б. Заходер, с. 64).

Сравнението на приведените два кръга сведения за волжките българи — на Ибн-Фадлан и съдържащите се у арабските географи от средноазиатско-хорасанския кръг, показва, че основните стопански факти, съобщени от тях, изцяло съвпадат. Данните за земеделието и търговията у волжките българи от втория кръг източници не се различават по своето основно съдържание от тези на очевидеца Ибн-Фадлан. Същевременно в описанията, принадлежащи към средноазиатско-хорасанския кръг, се съдържат редица подробности за двата поминъка, неотбелязани от този автор. В тях е описан много по-широко, отколкото у Ибн-Фадлан съставът на земеделските култури, както и някои твърде интересни особености на търговията на волжките българи със северните народи (пътуването с шейги и ски, размяната на стоките без непосредствен контакт с клиентите и др.), които изключват възможността сведенията за съответните поминъци да са заимствувани от описанията на очевидеца Ибн-Фадлан и показват, че става въпрос за независими един от друг източници за стопанския живот на волжките българи, сходствата между които се дължат не на пряко заимствуване, а на обстоятелството, че и двата вида източници отразяват един и същи обект. В този контекст достоверността и автентичността на източниците от средноазиатско-хорасанския кръг не будят съмнение и цитираните по-горе изводи на Б. Заходер, че се отнася за „реалистични" и „богати на подробности" източници, заслужават необходимото доверие. Множеството интересни подробности, свързани със стопанския живот на волжките българи, които се съдържат в „Каспийския свод" очевидно заслужават да бъдат привлечени като допълнителен материал при изследването на стопанския живот на волжките българи, тъй като те прибавят към онова, което е вече известно от Ибн-Фадлан и Ибн-Даста, редица нови и твърде съществени моменти.

---

[20] Всички приведени цитати от Ибн-Фадлан са извлечени от изданието на Ковалевский [50], като срещу всеки цитат е указана и съответната страница от книгата.

[21] Всички приведени по-долу цитати са по изданието на Б. Н. Заходер [41].

Историческата достоверност на сведенията на арабските географи от средноазиатско-хорасанския кръг изпъква и при съпоставянето на отделни техни детайли с някои етнографски и езикови факти. Така например според съобщението на арабския пътешественик Ибн-Батута при своите търговски експедиции на север волжките българи са използували шейни, запрегнати с кучешки впрягове. „Проникват там (на север — бел. авт.) само богатите търговци — пише Ибн-Батута, — които имат по сто и повече шейни, натоварени с храни, питиета и дърва, защото там няма дърво, ни камък, ни подслон. За водач по този път им служи някое опитно куче, което вече е ходило там неведнъж. Такова куче струва хиляда дирхама. Него стопанинът не го пипа с пръст и го храни преди всички други — иначе ще се разсърди кучето, ще избяга и ще остави стопанина си да загине" [41, т. 2, с. 65]. Споменатата от Ибн-Батута етнографска подробност — използуване на кучешки впрягове, начело на които стои куче-водач, се среща и до днес сред някои

племена, живеещи в най-северните райони на Източна Евро и отвъд Уралските планини (ненци, ханти, манси и др.). Доко кото земите на тези северни народи са разположени в безле ната тундра, правдоподобно е и съобщението на Ибн-Батут че предприемайки своите пътешествия към тях, волжки българи е трябвало да се запасяват не само с храна, но и с дъ ва. Що се отнася до особената роля на кучето-водач при те походи, трябва да се отбележи, че и до днес сред северни народи, обитаващи споменатите райони, съществува обича да се полагат специални грижи за кучето-водач и да му се ока ва почти суеверна почит. Подобен обичай е разпростране както сред народите, обитаващи съветския краен север, та и територията на Аляска и Канада. Това показва, че причина за появата на този обичай е свързана не с някакви специфи ни племенни особености, а със суровите условия на живо при които човекът в много случаи поверява съдбата си изц ло на кучето-водач.

Косвени свидетелства за достоверността на сведения на арабските пътешественици за волжките българи се откр ват понякога съвсем неочаквано и в области, твърде далеч от историята — например в поезията. Така известно е, че у ара ските пътешественици Ал-Мукадаси и Ал-Гарнати се съдърж сведения за производството и износа на мед от Волжка Бъ гария. „А жителите на Булгар — пише Ал-Гарнати — са на издръжливи на студ от всички хора, които съм виждал, защ то и храната им, и питието им е от мед. Медът при тях е на евтиното нещо."[22] Това сведение, както и сведението на Мук даси за износа на мед от земята на волжките българи намир своето далечно потвърждение в средновековната туркмен поезия, където медът от Булгар се възпява като символ висша екзотична сладост. „Хиндустани шекер, Булгарада б сен" (от Индия — захар, от Булгар — мед си ти) — пише нап мер туркменският поет Джелал ал-дин Руми[23].

Но може би най-интересният пример на косвено потвър дение на достоверността на сведенията на арабските източни за волжките българи е примерът, свързан с техните търговс маршрути. Описаните по-горе пътешествия на волжките б гари показват, че предприеманите от тях търговски пътувания някога са били насочени към твърде далечни земи, разположе на хиляди километри от град Булгар. Подобни продължителни пътешествия са били предприемани от волжките българи не само на север, но и на юг — към Хорезъм, Арабския халифат и земите, обитавани от средноазиатските тюрки. Стоките, които изнасяли на юг, са били главно кожи и кожени изделия, пчелен мед и по-рядко мечове от европейски образец (арабите ги наричали франкски мечове) и някои екзотични стоки. От бухарските тюрки волжките българи са купували главно овце, а от Хорезъм и Азербайджан — главно стоманени ханджари, които после са препродавали на северните народи с голяма печалба[24].

---

[22] **Путешествие Абу Хамида Ал-Гарнати. М., 1971, с. 30.**
[23] **Топонимика Востока. М., 1969, 101 — 102.**

Сведенията на арабските географи относно търговията на волжките българи не само с крайния Север, но и с някои райони, разположени далеч на юг от тях, намират твърде интересно потвърждение в някои езикови факти, свързани главно с названието на една от най-типичните стоки, изнасяни от волжките българи — конския юфт. У редица народи, обитаващи понастоящем Близкия Изток и Средна Азия, юфтът носи названието „булгар". Широката разпространеност на названието „булгар" в страните от Близкия и Средния Изток вече е привлякло вниманието на нашата и съветската историография. Ако се състави една езикова карта на разпространението на това название, ще се окаже, че то се среща най-вече в онези райони, към които са били насочени южните и югоизточните маршрути в търговските пътешествия на волжките българи, а следователно географското разпространение на търговския артикул „булгар" стои в очевидна връзка с южните и югоизточните маршрути в търговията на волжките българи, описани от арабските географи и пътешественици. Достоверността на сведенията на арабските автори относно осъществяваната от волжките българи търговия в южна и югоизточна посока се потвърждава не само върху основата на фактологическия анализ и съпоставителното проучване на историческите източници, но и по пътя на съпоставянето на историческите сведения с посочените езикови факти. Разбира се, за широката разпространеност на названието „булгар" не е изключено определена роля да са изиграли и вторичните заимствувания — препредаването на това название от един към друг народ, без това да е свързано в някои случаи с непосредственото участие на волжки българи. Но дори и при съобразяването с този факт едва ли може да има съмнение, че широкото разпространение на това название се дължи преди всичко на значителната търговска активност на волжките българи в посочения район, а вторичното заимствуване дори и да е имало място, е било само допълнително породено от нея.

В нашата историческа литература при изследването на стопанския живот на прабългарите все още сравнително рядко се привличат материали, свързани със стопанството на волжките българи. Главната причина за това се корени в недостатъчната изясненост на въпроса за степента на етническата близост между волжките и Аспаруховите българи. Напоследък с натрупването на все по-широк езиков материал за волжките българи (достатъчно е да се спомене, че само след 1955 г. бяха открити над сто нови техни надгробни надписи на арабски език, но със следи и от волжкобългарския език) стана възможно да се направят определени съпоставки между езика на прабългарите край Волга и езика на прабългарите в нашата страна. Сравненията бяха особено подпомогнати от обстоятелството, че в надгробните надписи на волжките българи се оказаха запазени почти всички характерни за техния език числителни имена, а това създава възможност за директна съпоставка с няколко числителни имена, съдържащи се в езиковия материал за Аспаруховите прабългари и по-специално в оставения от тях „Именник на българските ханове". Резултатите показват, че числителните имена на волжките българи имат редица сходства с тези, характерни за Аспаруховите българи[25]. Така например числителното „три" и в двата езика има еднаква основа — „веч", числителното редно „трети" на езика на Аспаруховите българи е „вечем", а на езика на волжките българи „вечим".

---

[24] Така например според Ал-Гарнати волжките българи търсели неполирани ханджари. „Купуват в Азербайджан четири такива меча за динар" — отбелязва той — вж. Путешествия Абу Хамида Ал-Гарнати, с. 58. Тези сведения, съпоставени с едно много по-ранно сведение на Масуди относно това, че „кервани отиват от тях (волжките българи) в страната Хорезъм, принадлежаща на земята Хорасан, а от Хорезъм при тях", а също със съобщението на Ал-Мукадаси за износа на мечове от Булгар за Хорезъм (приведено от А. Л. Монгайт в коментара към Путешествия Абу Хамида Ал-Гарнати, с. 106), позволяват да се добие доста точна представа за южните маршрути на търговците от Волжка България и за главните внасяни и изнасяни стоки.

Освен чрез тези търговски експедиции значителна част от оборота на Волжка България със Средна Азия и русите се е осъществявала на място, в двата главни града — Булгар и Сувар, в които са пристигали кервани и речни флотилии от Средна Азия, арабския халифат и руските княжества [41, т. 1, с. 102, 103]. За това говори и фактът, че в гр. Булгар се е търгувало не в определени дни, а „във всяко удобно време" (Ибн-Фадлан), т. е. винаги, когато е имало какво да се купува и продава. За търговското благополучие на Волжка България може да се съдим по това, че Ибн-Фадлан по повод на финансовите претенции на българския цар към арабския халиф недоумява защо са му нужни парите на халифа, след като „той сам си има пари в изобилие и многочислени доходи", на което царят му отговаря, че има наистина предостатъчно пари, но за парите на халифа е чувал, че носят щастие, та му са потребни повече за това. Интересен е и ритуалът на волжките българи да посипват върху гостите си и върху царя и царицата злато и сребро по време на тържествени приеми, за което се споменава три пъти у Ибн-Фадлан [50, 31 — 32].

Общо от шест двойки числителни имена с установено значение в двата езика при пет двойки се наблюдава сходство на корените, от които са образувани съответните числители, а граматичната наставка за образуване на числителни редни в езика на волжките българи „им" е доста близка до „ем", характерна за езика на Аспаруховите българи. За съжаление освен числителните имена в момента практически липсва друг езиков материал, който да подлежи на съпоставяне, тъй като останалите оцелели думи от езика на волжките и Аспаруховите българи (главно названия на различни предмети) се отнасят за разнородни обекти и не могат да бъдат непосредствено сравнявани. Ето защо единствената основа за сравнение засега си остават числителните имена и съдейки по нея, езикът на волжките българи се очертава като родствен с езика на Аспаруховите българи.

Оскъдните етнографски данни, оцелели в историческите извори, също свидетелстват за определена близост между сравняваните два етноса. Така например според беглите описания на арабския книжовник Наджиб Хамадани търговците от Волжка България са ходели облечени в кафтани и са имали обичая да си бръснат главите [50, с. 153]. И двете особености са били присъщи и на прабългарите от нашите земи, както това личи от рисунките на прабългари в Менологията на Василий [13, с.100] и от добре известния текст от „Именника", в който се говори, че първите петима владетели от прабългарски произход царували „с остриженными главами". Разбира се, сами по себе си тези две сходства в никакъв случай не могат да се разглеждат като достатъчен материал за доказване на етническата близост между волжките и Аспаруховите българи, но като се прибави към тях и посочената близост в числителните имена, те придобиват без съмнение съществена доказателствена сила.

На фона на съществуващите езикови и етнографски свидетелства за етническа близост между волжките и Аспаруховите българи става възможно да се оцени по-точно и реалното значение на сведенията за стопанския живот на волжките българи като историографски материал. На тези сведения едва ли е оправдано да се гледа като на материал с чисто локално значение, който не стои в никаква определена връзка със стопанския живот на Аспаруховите българи и трябва да бъде подминаван при изследването на основните особености на техния стопански живот. Очевидно по-оправдан в случая е един подход на грижлива оценка на онова, което ни поднасят историческите източници из стопанския живот на волжките българи (тъй като се отнася за родствен с Аспаруховите прабългари етнос) и на съпоставянето на основните особености на техния стопански живот със стопанския живот на Аспаруховите българи. В по-нататъшното изложение този подход ще бъде приложен при анализирането на отделните прабългарски поминъци, където наред с материала, отнасящ се до прабългарите в нашата страна, ще бъдат привличани за съпоставителни и аналитични цели и заслужаващите внимание източници, отнасящи се до стопанския живот на волжките българи.

---

[25] Юсупов, Г. В. О Булгарских эпиграфических памятниках. — ЭВ, 1953, № 7, 26 — 29; Серебреников, Б. Е. К вопросу о действительных взаимоотношений между чувашским, булгарским и татарским языками. — УзНИИИ, Чебоксары, № 14, 1956, 63 — 75. Вж. също: Байчура, У. О. О некоторых булгарских топонимах Поволжья. Казань, 1979, 50 — 89; Шахматов, А. С. Заметки о языке волжких булгар. — В: Сборник музея антропологии и етнографии при Российской академии наук. Т. 1. Петроград, 1918, 395 — 397. Интересни сравнителни данни се съдържат и у О. Притсак (Вж. Библиографията в края на монографията) и особено в неотдавна публикуваното подробно изследване на Фодор, Ш. и А. Рона-Таш — Epigraphica bulgarica. Szeged, 1973, p. 152.

Втора глава

ПОМИНЪЦИ НА ПРАБЪЛГАРСКИТЕ ПЛЕМЕНА [*]

Въпросът за състава на прабългарските поминъци все още остава недостатъчно изяснен в нашата стопанска история. Това ясно личи от факта, че съставът и обхватът на прабългарските поминъци варират в различните публикации в доста широки граници. В едни от тях (към тях се отнася и излязлата през 1981 г. „Стопанска история на България") се застъпва мнението, че у прабългарите преди тяхното заселване в нашите земи са били развити не повече от два — три поминъка (скотовъдство, грънчарство, железарство) [82, 83, 91]. В други, принадлежащи главно на перото на унгарски учени и отделни съветски археолози — специалисти по Волжка България, се изтъква, че прабългарите са били етнос със сравнително висока стопанска .култура, който отрано е познавал земеделския поминък и е имал високи постижения в редица занаяти, между които освен грънчарството и железарството се посочват кожарството, дърводелството и каменоделството [30, 85, 96].

При сегашното равнище на изследването на проблема за прабългарските поминъци първата задача, която трябва да се реши, е да се намери един последователен и непротиворечив подход за разкриването на типичните и масово практикувани прабългарски поминъци. Значителни възможности в това отношение предлага прилагането на сравнителния подход в дадената област и по-специално съпоставянето на данните за стопанския живот на прабългарите в нашите земи с техния стопански живот в другите райони на Източна Европа. Поелементното прилагане на сравнителния подход (по отношение на всеки отделен поминък) позволява да се проследи дали даденият поминък е типичен само за някое отделно прабългарско племе, или той е застъпен в еднаква степен и у другите прабългарски племена. Въз основа на това могат да се разкрият типичните поминъци, характерни за прабългарската общност като цяло, а заедно с това да се реши по непротиворечив начин и въпросът за състава на прабългарските поминъци.

За осъществяването на така описания замисъл наличните сведения за стопанския живот и поминъците на прабългарите, съдържащи се в историческите и археологическите източници, бяха групирани по начин, чрез който може да се проследи доколко всеки отделен прабългарски поминък е застъпен в различните прабългарски племена и по-големи етнически единици. При това групиране данните бяха разпределени на два подпериода: 1. Данни, отнасящи се за периода IV — VII в., и 2. Данни, отнасящи се за периода VIII — X в. Такава групировка е необходима поради твърде съществените промени в прабългарската стопанска култура след VII в., когато различните части от разединения прабългарски етнос формират общи държавно-политически образувания с някои съседни с тях народи.

Резултатите от направената групировка на изходните данни за прабългарските поминъци са представени по-нататък. Ще разгледаме поотделно получения материал, отнасящ се за всеки обособен прабългарски поминък.

1. ЗЕМЕДЕЛИЕ

Изложението на резултатите започваме със земеделието, тъй като при този поминък приложението на сравнителния подход доведе до някои нови и твърде съществени моменти. Ето защо ще разгледаме по-подробно групираните данни за периода IV — VII в. и VIII — X в., отнасящи се за прабългарското земеделие.

1.1. Данни за IV — VII в.

До съвсем неотдавна стопанската история не разполагаше практически с никакви сведения за наличието на земеделие у прабългарите през периода IV — VII в. Причините за това трябва да се търсят в недостатъчното познаване на някои арабски и арменски източници, както и в недостатъчната археологическа проученост на някои райони от Северен Кавказ и Дагестан, обитавани от прабългарските племена непосредствено преди тяхното преселване в Европа. През последните няколко години се разкриха следните съществени факти, хвърлящи светлина върху въпроса за прабългарското земеделие през IV — VII в.:

а. Разкрито беше цитираното по-горе сведение на арабския учен Ал-Бакуви, в което прабългарите (обозначени с традиционното арабско название „бурджани") са представени през средноазиатския период на техния живот като племе, радващо се в своята страна на доста голямо изобилие от земеделски блага.

б. Публикуван бе нов арменски източник, в който се съдържат сведения за прабългарите през средноазиатския период на техния живот. Този източник (преписът на цитираната арменска география от VII в.) локализира прабългарите в същия район на Средна Азия, в който те са локализирани от Р. Кузеев въз основа на сведението на Ал-Бакуви, и позволява да се установи, че през VI в. някои прабългарски племена, останали да живеят в изходния район на своето обитаване, са принадлежали не към чисто номадските, „неразвити народи" — както се изразява арменската география, а към сравнително развитите и богати средноазиатски етноси. Това може да се разглежда като косвено сведение, че по онова време прабългарите, живеещи в Средна Азия, вече са познавали земеделието[1];

в. В качеството на косвена податка, че прабългарите сравнително отрано са познавали земеделието, заслужава да се припомни и отдавна познатото сведение, че прабългарите, водени от Вунд, са се преселили в Армения „в плодородни и хлебоносни области"[2];

г. При археологически разкопки в Северен Дагестан бе установено от съветския археолог М. Магомедов, че в някои градове, обитавани някога от прабългарите, се откриват земеделски сечива. Прабългарските материали от този род, открити в Чирюртското и Андрейаулското градище, датират от V — VII в. — обстоятелството, което беше потвърдено и от огледа на тези материали от българския археолог Д. Димитров[3];

д. Установено бе от съветския археолог М. Артамонов, че кутригурите, които той свързва с т. нар. „пастирска култура" в Украйна по р. Рос, са принадлежали към полууседналите племена и са практикували земеделския поминък[4]. Тези сведения, разкриващи особеностите на стопанския живот на кутригурите, се отнасят за втората половина на VI в. и представляват значителен интерес, тъй като е добре известно близкото родство на кутригури и прабългари.

Обща особеност на данните за прабългарското земеделие през периода IV — VII в. е, че в по-голямата си част те носят косвен, а не пряк характер. Макар и косвени, тези данни загатват обаче, че приобщаването на прабългарите към земеделския поминък е започнало сравнително рано — по всяка вероятност още през средноазиатския период на техния живот. За окончателното решаване на въпроса ще бъде обаче необходимо да се привлече допълнителна информация от по-пряко естество.

1.2. Данни за VIII — X в.

Персийската география „Худуд ал-алам" от X в. съобщава, че прабългарите „притежават ниви и голям брой добитък" (fields and great number of cattle). Оттук личи, че през този период земеделието е било единият от двата основни прабългарски поминъка.

Най-изобилни в това отношение са данните за Волжка България, които бяха подробно цитирани в предидущото изложение, и затова тук ще се ограничим само да ги отбележим. Обстоятелството, че волжките българи са използвали хляба просото за ритуални цели, загатва, че земеделският поминък е имал у тях добре вкоренени традиции по времето, когат ги е посетил Ибн-Фадлан (началото на X в.). Търговията жито, която волжките българи са водели със съседните руски земи, особено в сушави за Русия години, също показва че по времето на разцвета на Волжка България те са бил народ, който широко е използвал земеделието[5].

---

[1] Патканов, К. М. Цит. съч., с. 31; Еремян, С. Е. Цит. съч.

[2] История Армении М. Хоренского..., с. 62.

[3] Магомедов, М. Г. Верхнечирюртовское городище. Ученые записки ИИЯЛ Дагестанского филиала АН СССР. Т. 19. Махачкала, 1970; Димитров, Д. По стъпките на древните българи. — Полет, № 24 — 27, 1980.

[4] Артамонов, М. Етническата принадлежност и историческот значение на пастирската култура. — Археология, 1969, № 3, 1 — 10; Арт монов, М. Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья. Доклады Географического общества СССР, вып. 15, Л., 197

[5] В един руски летопис от 1024 г. се отбелязва: „Отидоха хорат в Булгар, донесоха жито от Булгар и така можаха да преживеят" (По ное собрание русских летописей. Лаврентиевская Летопись). В дру руски летопис се констатира, че „Българите (прабългарите — бел. авт возеха жито по всички руски градове" [2, с. 5].

Сред прабългарите, живеещи в Южна Украйна и Прикавказието, както показват изследванията на С. Плетньова, земеделието също е било добре познат поминък през VIII — X в. |73, 126 — 135|.

Сравнително най-малко са преките свидетелства за прабългарско земеделие, намерени на наша територия. Находките от зърнени култури в някои смесени славяно-български селища не можеха да се смятат за сигурно доказателство, че земеделието се е практикувало и от прабългарите. Едва в последно време с откриването на остатъците от овъглено жито в прабългарското селище в Дуранкулак използуването на земеделския поминък от прабългарите, живеещи в нашите земи, може вече да се смята археологически потвърдено. Тази единствена по рода си находка позволява отчасти да се разкрие равнището на агротехническата култура на прабългарите от нашата страна. Намереният сравнително нисък примес на паразитни растения в житото загатва (по свидетелство на Х. Тодорова) за висока агротехническа култура у прабългарското население, оставило дадената находка[6]. Споменатото обстоятелство се съгласува напълно с установените при волжките българи развити земеделски традиции и потвърждава предположението, че по всяка вероятност равнището на земеделска култура у прабългарите, живеещи в нашите земи, е било сходно с това у волжките българи.

2. ЖИВОТНОВЪДСТВО

На прабългарското животновъдство твърде отдавна е отделено внимание в специалната литература. Въпреки многобройните публикации, в които се засяга този въпрос, наличният материал остава все още недостатъчно систематизиран, поради което една групировка на сведенията и данните за прабългарското животновъдство по приложената по-горе схема е полезна за задълбочаването на изследванията по въпроса.

---

[6] Тодорова, Х. Прабългарското селище на големия остров край Дуранкулак. — В: Първи международен конгрес по българистика. Доклади. С., 1982, с. 325. Там пише: „Палеоботаническите данни говорят за висока аграрна култура." По този повод заслужава да се отбележи, че според някои съветски изследвания замяната на примитивното мотично земеделие с по-съвършеното плужно земеделие в района на Волжко-Камското междуречие съвпада по време със заселването на волжките българи — обстоятелство, което загатва за определена аграрна култура и у тях (История культуры Древной Руси. М., 1949, с. 56).

2.1. Данни за прабългарското животновъдство през IV — VII в.

Между сведенията за този период в специалната литература най-широко се цитира съобщението на Енодий от Павия, че прабългарите по време на поход са употребявали като храна млякото, издоено от техните ездитни животни. Друго косвено сведение се съдържа и в писмото на утигурския вожд Сандилх до византийския император Юстиниан, в което той говори за себе си, че е израснал в полето, и цитира употребяваната сред овчарите на неговото племе пословица: „Вълкът козината си мени, но нрава си не мени". На тази косвена основа може да се предположи, че животновъдството и в частност овцевъдството е било един от основните поминъци на утигурите. Известна податка по този въпрос, която обаче все още не може да се смята за напълно сигурна, се открива и в някои китайски източници. Съдържащите се в тях сведения за поминъците във владението Куча (което Х. Хаусиг свързва с прабългарското племе кучи-булгар), а също и във владенията Чеши и Пулей, имената на които В. Каховски разглежда като китайска транскрипция на племенните названия „чуваш" и „билер", загатват, че още преди преселването им в Европа животновъдството е било развит поминък у прабългарите[7]. Основен отрасъл на животновъдството в споменатите владения е било коневъдството, вкл. отглеждането на породисти коне, които са били обект на търговия със съседните страни и народи. Интересни податки, отнасящи се за същия период, се откриват и в някои древноиндийски източници, в които на север от Индия е локализирано голямото коневъдно племе болхики, един от царете на което се е наричал Кардама[8], но и в този случай липсва достатъчна сигурност, че сведенията се отнасят за прабългарско племе. Съвпадението на района, в който индийските източници локализират племето „болхики", с района, в който арменската география „Ашхарацуйц" локализира племето „булхи", и употребата, от друга страна, на названието „булхи" и като название на волжките българи загатват обаче, че хипотезите относно възможната връзка на племето „болхики" с прабългарската общност не са лишени от определена перспектива.

---

[7] Вж. направения преглед на тези податки у Добрев, П. Поглед към стопанския живот и стопанската култура на прабългарите преди тяхната миграция към Европа. — Икон. мисъл, 1981, № 9, 16 — 30.

[8] Przylusky, Z. Ancient peoples of India and Punjab. Calcutta, 1960, p. 52.

2.2. Данни за прабългарското животновъдство през VIII — Хв.

По отношение на този период най-ясни и определени сведения относно значителната роля, която е играело животновъдството в стопанския живот на прабългарите, се съдържат в персийската география „Худуд ал-алам". Според нея у прабългарите добитъкът е бил твърде многоброен, а това показва, че в техния стопански живот животновъдството е играело съществена роля[9]. До тези сведения се доближават и данните, отнасящи се до волжките българи. „Те (волжките българи — бел. авт.) имат много оръжие и всички притежават хубави впрегатни животни и коне" — пише арабският учен Гардизи. Сведения от подобен род са оставени и от редица други арабски учени и пътешественици, цитирани подробно у съветския ориенталист Б. Заходер [41, т. 1, с. 35].

Косвено свидетелство за това, че добитъкът е съставлявал значителна част от богатството на прабългарите, обитаващи нашата страна, се съдържа в добре известните „Отговори на папа Николай", където от отговор 42 личи, че при женитба зестрата, която се давала от прабългарите, се е състояла от „злато, сребро, волове и коне". На този източник е обърнал внимание още К. Иречек в неговия преглед на живота на прабългарите[10].

Посочените сведения, макар и да се отнасят за различни и отдалечени едно от друго прабългарски племена, напълно съвпадат по своето основно съдържание. От тях личи, че у всички прабългарски племена през VIII — X в. животновъдството е имало значително стопанско значение. Твърде сходна е и структурата на самото животновъдство при различните прабългарски племена, в която един от най-значителните елементи е било коневъдството, представено в еднаква степен у волжките българи, черните българи и прабългарите, живеещи в нашата страна. Наред с коневъдството значителна роля в стопанския живот на прабългарите е играело и говедовъдството. Това ясно личи от факта, че в цитираните по-рано сведения за волжките българи и за прабългарите от нашата страна едрият рогат добитък се споменава преди конете, което показва, че в прабългарското стопанство от онова време говедовъдството е имало не по-малко значение от коневъдството.

Високият, а възможно дори преобладаващият дял на говедовъдството в сравнение с коневъдството в прабългарското стопанство от VIII — X в. е факт, който заслужава специално внимание от гледна точка на стопанската история. Добре е известно, че високото развитие на говедовъдството се среща като правило у онези племена и народи, у които земеделието се практикува в сравнително широки мащаби. И обратното — в условията на типичното номадско стопанство делът на говедовъдството е сравнително нисък, причина за което са ограничените потребности от впрегатна сила за земеделието, както и по-трудното отглеждане на впрегатния добитък. Във връзка с това високият дял на говедовъдството във Волжка България и в стопанството на прабългарите от нашите земи през VIII — X в. загатва, че прабългарското стопанство твърде съществено се отличавало от типичното номадско стопанство. Цитираните данни за сравнително високо развитие на земеделския поминък у волжките и черните българи потвърждават валидността на направеното предположение и показват, че основната причина за наблюдаваната особеност на прабългарското животновъдство през VIII — X в. трябва да се търси в тази посока.

В историческите извори липсват преки данни за ролята на овцевъдството в прабългарското стопанство. Споменатият пасаж от писмото на утигурския вожд Сандилх до византийския император не оставя обаче място за съмнение, че прабългарските племена добре са познавали овцевъдството. В потвърждение на това са и някои косвени данни от остеологически анализи върху материал от прабългарските некрополи пре VIII — X в., от които личи, че овчето месо широко се е употребявало от прабългарското население [35, 25].

Въз основа на това може да се заключи, че в изходната структура на прабългарското животновъдство, т.е. в онези структура, която е била характерна за прабългарите п времето на заселването им в нашите земи, делът на овцевъдството е бил значително по-голям, отколкото в славянското животновъдство. Широкото разпространение на обл кла от овчи кожи сред прабългарите, за което са оставени многобройни свидетелства в историческите извори, също е доста солидно доказателство за наличието на развито овцевъдство. Интересно е да се отбележи, че за разлика от прабългарите, живеещи в нашите земи, волжките българи не са практикували широко овцевъдството и са внасяли (по свидетелства на арабските географи) големи стада овце от района на Средна Азия. Причините за това трябва да се търсят в неблагоприятните климатични условия за развъждане на овцата в разположената далеч на север Волжка България, където дългите зими са създавали значителни проблеми при изхранването на добитъка. При тези условия по сведения на съветските специалисти, изследвали този проблем, значително по-лесно е да се отглежда конят, който през зимата може да се изхранва чрез т. нар. „тебенене'', отколкото овцата, която се изхранва само в стационарни условия.

---

[9] Minorsky, V. Hudud al-alam. The Regions of the World, a Persian Geografy. London, 1937, p. 42 („Bulgari is the name of a people living on the mountain Bulgari... These Bulgari are mountaineers, possessing fields and great number of cattle").

[10] Иречек, К. История на българите. С., 1978, с. 149.

В историческите извори липсват данни за породите на отглежданите от прабългарите животни, като се изключат доста неопределените сведения за хубавите коне у някои прабългарски племена в района на Средна Азия. Остеологическите анализи, извършени в смесените славяно-български селища през VIII — X в. от Ст. Иванов у нас[11] и от В. Цалкин в района на Волжка България[12], показват, че едрият рогат добитък, развъждан от прабългарите, е принадлежал най-вероятно към типа „примигениус'', към който принадлежи унгарското степно говедо и някои породи, отглеждани в западната част на Средна Азия. Интересни съвпадения се откриват между породите говеда и овце, развъждани в някои смесени славяно-български селища у нас и в древния Хорезъм, където говедата са принадлежали към типа „примигениус''[13], а сред овцете се среща една особено едра порода с архаровидни рога, която твърде много се доближава до някои открити у нас екземпляри в селището в местността Джеджови лозя.

Някои рисунки на кучета, оставени върху прабългарски паметници, позволяват да се добие известна представа за породния състав на развъжданите от прабългарите кучета. Така например кучето, изсечено в композицията на Мадарския конник, твърде силно напомня някои древни предноазиатски породи и по-специално широко разпространения някога на територията на Предна Азия и в Персийската империя асирийски дог, който е имал специалното предназначение да се използува за лов на лъвове [14].

Все още липсват сигурни данни за породния състав на развъжданите от прабългарите коне, тъй като съществуващите рисунки на коне върху каменни блокове и колони са твърде схематични и разкривени, за да може да се съди по тях за тяхната порода, а конят, нарисуван на Мадарския барелеф, принадлежи вероятно към някоя европейска порода, заимствувана от прабългарите след тяхното преселване в Европа. Сравнението на остеологическите материали от смесените славяно-български селища с материалите от съществувалите преди тях славянски селища също не позволява да се открои ясно, както това е възможно при едрия рогат добитък, породата на пренесените от прабългарите коне.

Като цяло данните за породния състав на добитъка, развъждан от прабългарите, показват, че при едрия и дребния рогат добитък, а също и по отношение на развъжданите кучета е налице определена връзка с породи, развъждани в западната част на Средна Азия. Не се проследяват (най-малкото при тези видове животни) връзки с по-далечните азиатски райони, като Казахстан или Монголия, където специфичните породи, донесени от прабългарите, не се откриват нито в ранното средновековие, нито в предшествуващия период.

Направеният кратък преглед на развитието на прабългарското животновъдство позволява да се внесат следните две особено важни корекции в досегашните възгледи по този въпрос:

а. За прабългарите е било характерно не монокултурно животновъдство, в което преобладаваща роля е играело коневъдството, а многоотраслово животновъдство, в което наред с коневъдството широко се е развивало и овцевъдството, и говедовъдството. Единственият животновъден поминък, който е бил сравнително по-слабо застъпен, е било свиневъдството.

б. С високия си дял на говедовъдството прабългарското животновъдство през VIII — X в. доста съществено се е отличавало от животновъдството на типичните номадски племена и се е доближавало по своята структура до животновъдството на уседналите народи. По всичко личи, че през VIII — X в. подвижното номадско животновъдство значително е стеснило своята роля в стопанския живот на прабългарите.

---

[11] Пак там, 186 — 200.

[12] **Цалкин, В. А. Древное животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии. М., 1966, с. 115.**

[13] Пак там, с. 205.

[14] **Brentjes, B. Die Erfindung des Haustieres. Leipzig, 1975. p. 78.**

Неотдавна в нашата страна бе разкрит още един косвен източник на сведения за структурата на животновъдството у прабългарите. При разкопки край южната крепостна стена на гр. Плиска бяха открити множество отпечатъци от стъпки на домашни и диви животни, оставени върху някои от тухлите, употребени за строителството на стената. Между тези отпечатъци (на брой 140) се срещат следи от следните домашни животни, представени в низходящ ред: овца, коза, свиня, крава, кон, куче. От дивите животни най-много се срещат стъпките на елени, сърни и вълци, както и на множество птици, за които е трудно да се съди дали са домашни или грабливи. Подробен преглед на намерения материал е направен от И. Захариев, който отбелязва, че следите са оставени от случайно минаващи през древните тухларници животни, движещи се между суровите тухли. „Тези отпечатъци — отбелязва И. Захариев — свидетелствуват за голямото разнообразие от животни, срещащи се в равнината на Плиска. Съпоставени с костения материал, те доизясняват поминъка на населението на Плиска.”[15]

Съпоставянето на новия материал с известните ни отпреди данни относно структурата на животновъдството през прабългарско време показва, че между картината, която ни рисуват писмените извори и остеологическите данни, и картината, която може да се възстанови върху основата на намерените отпечатъци, няма съществени различия. На първо място сред отглежданите животни се е нареждал дребният рогат добитък, следван от едрия рогат добитък и конете. Що се отнася до мястото на свиневъдството, за него по-точни са според нас данните, получени от костните остатъци, тъй като сред тухлените отпечатъци очевидно една немалка част са били оставени от разпространените по онова време в нашите земи диви свине. Чрез тези нови данни става възможно да се преодолее окончателно погрешната представа за някаква изключителна и едва ли не всеобемаща роля на коневъдството у прабългарите, тъй като всички налични материали показват, че коневъдството е било съществен, но далеч не единствен техен животновъден поминък.

---

[15] **Захариев**, И. Южната крепостна стена на Плиска и некрополът, открит до нея. — В: Плиска — Преслав, т. 1, 1979, с. 126.

3. СЪБИРАТЕЛСКИ ПОМИНЪЦИ — ЛОВ, РИБОЛОВ И ДОБИВ НА МЕД ОТ ДИВИ ПЧЕЛИ

3. 1. Особености на прабългарския риболов, свързани със сведения, съдържащи се в хрониката на Теофан

При описанието на района, обитаван от прабългарите пр ди тяхното преселване отсам Дунава, гръцкият хронист Те фан отделя, както е известно, специално внимание на р. Куфи (днешна Кубан) и споменава попътно дори някои от рибите които са се ловяли в тази река. Ето съкратена извадка от св денията, които Теофан дава по този въпрос: „От съединяванет на Танаис и Ател, което се отделя над споменатото Меотидск езеро, води началото си реката, наречена Куфис (Кубан), ко то се влива в края на Понтийското море (Черно море) ... В таз река се лови т. нар. риба мурзули и други ней подобни риби а в източните части на лежащото по-горе езеро около Фанаго рия и обитаващите там евреи живеят твърде много народи От същото езеро до реката, наречена Куфис, където се лов българската риба ксистон, се намира старата Велика Българи и т. нар. котраги, които са също техни (на прабългарите — бел. авт.) едноплеменници.”[16]

В този пасаж се съдържат наред с другото няколко инте ресни детайли относно рибите, които са били някога обек на прабългарския риболов на р. Кубан. Единият от спомена тите два вида риби направо е наречен „българска риба”, а другият — макар и неупоменат от Теофан като „българска риба” все пак едва ли е бил пренебрегван от живеещите край реката прабългарски рибари. Въпреки несъмнения интерес, който предизвикват тези сведения, все още не е предприеман опи за установяване на това, кои от рибите, ловени в р. Кубан са посочени у Теофан като „ксистон” и „мурзули”. Ето защ ще си позволим да се спрем малко по-подробно на този вс още неизяснен въпрос.

Преди всичко логично е да се предположи, че споменатит два вида риби са принадлежали към ценните видове, които с се ловяли в р. Кубан, иначе те едва ли биха попаднали в повествуването на Теофан. От контекста ясно личи, че „българската риба ксистон”, а и рибата „мурзули” се споменават като ня каква забележителност на реката, а следователно става въпро за ценни видове. Допустимо е също да се предполага, че се отнася не само за ценни, но и за специфични видове риба, които се срещат изключително в тази река, поради което са нейната най-важна забележителност. За идентифицирането на названията на рибите, споменати у Теофан, може да спомогне запознаването ни с ценните и специфични видове риба. Сведенията, които се съдържат в подробния рибен атлас на СССР, разработен от акад. Л. Берг, показват, че специфични риби, характерни само за р. Кубан, са: кубанската мряна — особена разновидност на мряната, която не се въди в други реки, кубанският подуст, кубанският уклей, както и една твърде ценна риба, родствена с уклея, която носи названието шемая. Кубанската мряна е един от многото видове мряна, които са разпространени в планинските реки на Кавказ. В някои грузински диалекти мряната се нарича мурцули, а в самия рибен атлас, съставен от Л. Берг[17], е отбелязано, че у някои народи, живеещи в Кавказ, тя се нарича мурца. Това сведение позволява сравнително леко да се разгадае загадката относно рибата „мурзули” у Теофан. Поради фонетичните особености на гръцкия език Теофан е предал грузинското название на мряната „мурцули” като „мурзули”, а следователно едната от рибите, за които говори Теофан, е без съмнение кубанската мряна.

---

[16] ГИБИ, т. 3, с. 261.

Вторият вид риба, неизвестният засега „ксистон” или „ксист”, както предпочитат това название някои преводачи, трябва да се търси без съмнение сред останалите три специфични видове риба, които се въдят в р. Кубан. Единият — кубанският подуст, е сравнително малоценен и едва ли би могъл да привлече вниманието на Теофан. Останалите два вида — кубанският уклей и шемаята принадлежат към ценните видове риба, поради което разгадката на въпроса, свързан с „българската риба ксистон”, трябва да се търси между тях. Заслужава да се отбележи, че тези два вида са близкородствени и представляват всъщност разновидности на един и същ вид платика, едната от които — шемаята — се изхранва в Азовско море и навлиза в р. Кубан само през пролетния период, а другата — кубанският уклей — живее постоянно в реката и поради по-слабата речна паша остава по-дребна. За ценността на платиковия вид, към който принадлежат тези два вида риба, свидетелствува обстоятелството, че названието на шемаята произлиза от персийския израз „шах маи” — „царска риба”[18], което говори само по себе си за нейната изключителна ценност. Названието на уклея е от славянски произход и отразява характерния начин на плуване на тази риба — тя постоянно се долепя (на руски „клеиться”) до повърхността на водата.

Проучването на местните кавказки названия на дадения платиков вид позволява сравнително лесно да се преодолеят трудностите, които възникват при идентифицирането на споменатата у Теофан риба „ксистон”. В грузинския език уклеят се нарича „сисчиани”[19] — название, което във фонетично отношение стои твърде близко до записаното у Теофан обозначение, особено ако се има предвид обстоятелството, че поради особеностите на гръцката фонетика едно название като сисчиани би се предало като „систиани”, тъй като в средногръцкия липсват звуците „ч” и „ц”.

Заслужава внимание също, че в чувашкия език уклеят се нарича „шуси”, „шывси”, а това, от една страна, затвърдява убеждението, че зад рибата „ксистон” трябва да се търси уклеят (или неговият мигриращ вариант шемаята) и същевременно загатва, че грузинското „сисчиани” е може би древна заемка в грузинския език от езика на обитавалите някога по поречието на р. Кубан прабългари. Като се ограничим само с установените сходства (тъй като окончателното решаване на дадения въпрос е от компетенцията единствено на специалистите-езиковеди), ще отбележим в заключение, че практически единственият рибен вид от ареала на р. Кубан, за който се откриват сходни названия с названието „ксистон”, е кубанският уклей, поради което се налага изводът, че зад отбелязаната у Теофан „българска риба ксистон” най-вероятно се крие този специфичен платиков вид[20].

---

[17] Берг. Л. Г. Рыбы СССР. Т. 2. М., 1960, с. 692.

[18] Заслужава да се отбележи, че на Московския пазар в края на миналия век шемаята се е продавала на рекордно високи цени. В Руския енциклопедичен речник от 1897 г. е записано, че един фунт шемая се е продавал по онова време за 50 коп. — сума, която, ако се преизчисли в съвременни цени, се равнява на около 26 рубли за фунт или 58 рубли за килограм шемая.

[19] Georgian — English Dictionary, compiled by T. and I. Gvarjaladze. Third Edition. Tbilisi, 1974, p. 30.

[20] Направената от нас справка сред рибните названия в повече от 40 европейски и азиатски езици показа, че в украинския език един вид родствена с уклея риба, принадлежаща към семейство платикови, се нарича „шыпшынник” (в руска транскрипция) — название, което може да се постави в пряка връзка с чувашкото название на уклея — шывси.

Накрая заслужава да се изтъкне и още един твърде съществен момент: записаните от Теофан названия на риби съответствуват на реално съществуващи и до днес в района на Казказ названия и свидетелствуват за добро познаване от страна на Теофан на района на р. Кубан и на нейните забележителности. А това, естествено, повишава доверието и към сведенията от по-общ характер, които той дава при описанието на района, обитаван от прабългарите преди тяхното преселване отсам р. Дунав.

3.2. Събирателските поминъци у прабългарите през VIII — X в.

За този период се откриват някои данни, които позволяват да се характеризират отделни особености на прабългарския лов. По всичко личи, че един от разпространените видове лов сред прабългарите е бил ловът със соколи, тъй като волжките българи — по сведение на арабския пътешественик Мукадаси, са продавали на съседните народи специално обучени ловни соколи[21]. В Северна Добруджа в тебеширените кариери край с. Мурфатлар сред множество рунически прабългарски надписи е открита рисунка на сокол, под който е написан със славянски букви един все още неразтълкуван докрай надпис. В началото според проф. В. Бешевлиев е изписана думата „тонган", означаваща на прабългарски език „ловджийски сокол". Тази рисунка загатва, че и прабългарите от нашата страна подобно на волжките българи широко са използували лова със соколи. Заслужават внимание и някои прабългарски рисунки и графити, изобразяващи ловни сцени, в кръга на които най-забележителна е знаменитата ловна сцена, изобразена на барелефа край Мадара. Като се съди по прабългарските рисунки, сред ловните трофеи на прабългарите са се срещали глигани, сърни и дори турове.

За прабългарския риболов в нашите земи през VIII — X в. липсват преки сведения. Някои рибарски термини, характерни за населението в Североизточна България, загатват обаче, че прабългарското присъствие в този район е оказало определено влияние върху местните рибарски традиции. Така например думата „олта" — въдица, която се среща в поречието на р. Дунав и особено в Добруджа, показва твърде близко родство с чувашкия глагол „улталама" — хващам с въдица, поради което може да се предполага, че става въпрос за дума, наследена от прабългарите.

У волжките българи през VIII — X в. риболовът е бил съществен поминък. По свидетелства на арабските географи те са използували някои рибни продукти (например рибната мас) като постоянен продукт в своята кухня. Други рибни продукти — например рибното лепило, са изнасяли в съседните страни.

Между събирателските поминъци, практикувани от прабългари в някои гористи райони, се е срещал и един твърде специфичен поминък — добивът на мед от диви пчели. Сведенията за него се отнасят главно за Волжка България, където условията за развитието му са били особено благоприятни. Посетилият Волжка България през 921 г. арабски пътешественик Ибн-Фадлан описва подробно как се е упражнявал този поминък от волжките българи. Той съобщава, че есенно време групи мъже от племето, снабдени със специални дълги ремъци, за да се катерят и завързват по високите дървета, са тръгвали да събират мед от диви пчели. Разстоянията, които е трябвало да изминават, са били доста големи, а маршрутите им понякога — твърде рисковани, което проличава от факта, че веднъж група мъже по време на търсене на мед в далечни гори била избита поголовно от някакво враждебно на прабългарите племе. Ибн-Фадлан описва как е ставало вадането на меда от хралупите и как мъжете, намиращи се на шеметна височина, се люлеели, завързани със своите ремъци, докато измъкнат питите от хралупата [50, с. 132]. Интересно е да се отбележи, че сред народите, живеещи на територията на някогашна Волжка България, този поминък има дори специално название — бортничество — и се е практикувал широко до съвсем неотдавна. У някои от тези народи е съществувало дори специално право на собственост върху хралупите с горски мед, като за целта всеки, който е успял да открие такава хралупа, е изрязвал върху дънера на дървото своя личен знак за собственост (т. нар. тамга). Есенно време, когато мъжете са тръгвали да събират мед, всеки от тях имал право да извади меда само от дърветата, върху които стоял неговият личен знак за собственост.

Съществува следователно определено гнездо от названия на платикови риби (грузинското „сисчиани", чувашкото „шывси", украинското „шыпшьнник"), показващи сходство с отбелязаната у Теофан дума „ксистон", докато сред другите видове риби подобни аналогии не се откриват.

[21] История культуры древней Руси. Т. 1. М., 1947, с. 319.

Количествата мед, които са си осигурявали някога волжките българи по описания от Ибн-Фадлан начин, са били значителни. Това е отбелязано по най-красноречив начин у арабския пътешественик Ал-Гарнати, който пише: „Не съм виждал по света хора, способни да издържат повече на студ от тях (волжките българи — бел. авт.). Те са премного издръжливи на студ, защото се хранят с мед и пият пак мед... Медът при тях е най-евтиното нещо от всички неща."[22]

Част от меда, който са добивали волжките българи, се изнасял в съседните страни, както свидетелствува Ал-Мукадаси. За търговското значение на меда у прабългарите край Волга говори обстоятелството, че единствената прабългарска дума, записана от известния средновековен езиковед М. Кашгарски, е думата „авус", означаваща на езика на волжките българи „мед". От народите, живеещи в земите на някогашната Волжка България, прабългарското название на меда се е запазило единствено у чувашите, на чийто език медът се нарича до ден днешен „авус". Приготвяната от волжките българи медовина се е наричала по свидетелство на Ибн-Фадлан „суджув". — Мд —>

4. ТЪРГОВИЯ

Въпросът за степента на развитие на търговията сред прабългарските племена все още остава неизяснен в нашата специална литература. Дълго време съществуваше мнението, че у прабългарите търговията не е била застъпена като поминък[23], въпреки че готският историк Йорданес съобщава, че оногурите (едно от племената, принадлежащи към прабългарския етнически кръг) са търгували през VI в. с хермелинови кожи.

Заслужава внимание фактът, че само 35 години след основаването на българската държава въпросите на взаимната търговия между България и Византия придобиват осезаемо значение и за двете страни и заемат важно място в договора, който хан Тервел сключва с Византия през 716 г. В този договор се уреждат условията, при които българските търговци могат да внасят стоки в Цариград, а византийските — в България. За това, че в уреждането на тези търговски въпроси е била заинтересувана не само Византия, но и България, можем да съдим по факта, че обемът на българската търговия с Византия още в първите два века след основаването на българската държава е бил значителен и в Цариград по онова време е имало постоянно българско тържище, вероятно създадено в резултат на договора от 716 г.

Грижата, проявена по времето на хан Тервел за уреждане на търговските отношения с Византия, трябва да се разглежда като продължение на търговски традиции, съществували у племената от прабългарската общност още преди преселването им в нашите земи, тъй като става въпрос за договор, сключен почти непосредствено след образуването на България.

Твърде показателен за отношението на прабългарите към търговията е и живият интерес, който някои прабългарски ханове са проявявали към основаването на нови търговски средища. Така например по времето на хан Омуртаг в делтата на Дунав е бил основан град Малък Преславец, който за твърде кратко време се е превърнал в истинско средище на търговските връзки между руси, българи, чехи, унгарци и търговци от Хазария и е възбуждал силна завист у околните владетели. Показателно е също, че наскоро след покоряването на аварската държава хан Крум превръща във владение на българската хазна солните находища в Трансилвания и слага началото на оживена търговска дейност, която продължава при неговия приемник Омуртаг и следващите български владетели. Оживената търговия със сол, която България е водела със страните от Средна Европа, е довела до образуването в този район на някои нови търговски центрове, един от които е бил град Солнок, разположен на днешната територия на Унгария. За голямото значение, което е имала българската търговия със сол за стопанския живот на Средна Европа, можем да съдим и по отдавна известния факт, че по време на драматичната борба на Великоморавия със западните страни владетелят на франките изпратил при българския княз Владимир (сина на Борис) пратеници с молба да се спре износът на сол от България за Великоморавия.

Всички тези факти показват, че противно на схващанията на И. Сакъзов [82] прабългарските владетели не само не са били пречка за развитието на търговията на Балканския полуостров, но са отделяли твърде голямо внимание на различни крупни търговски начинания и добре са разбирали какво значение има оживената външна търговия за поддържането на българската хазна.

---

[22] Путешествия Абу Хамида Ал-Гарнати, с. 30.

[23] В най-крайна форма това становище е застъпено у И. Сакъзов, който пише „ако прабългарите са играели някаква роля в търговията, то най-вероятно това ще да е била ролята на пречка за нейното осъществяване" [82, 91 — 115].

Твърде добре са разбирали голямото значение на търговския поминък и прабългарските племена, които са живеели извън Балканския полуостров. Така например за прабългарите, останали да живеят в Хазария, в Персийската география „Худуд ал алам'' пише: „И с всички около тях те водят търговия'' [41, т. 2, с. 30]. Това съобщение, отнасящо се за едно племе, изолирано и откъснато от останалите племена на прабългарската общност, е твърде показателно, тъй като то отразява стопански факт, имащ отношение не към някаква смесена общност от прабългари и други племена, а към прабългари в най-строгия и тесен смисъл на думата. В допълнение към това идват и редица сведения от арабски източници за търговията, водена от волжките българи. Част от тези сведения вече беше цитирана в специалния раздел, посветен на волжките българи, ето защо тук ще се ограничим да предадем накратко два пасажа от Ибн-Фадлан и Наджиб Хамадани, които не оставят никакво място за съмнение, че се отнася за търговия, водена от самите волжки българи, а не от някое живеещо сред тях племе.

„Между българите — пише Хамадани — има много търговци, които ходят до земите на тюрките и купуват овце, както и в страната Вису (Белозерската Вес на юг от Ладожкото езеро — бел. авт.) и донасят самури и черни лисици."[24] „Те — българите — ходят с остригани глави, с къси кафтани — отбелязва Ибн-Фадлан. — Те търгуват с кожени изделия, скъпоценни кожи и между тях виното се счита позволено както за неверниците, така и за мюсюлманите'' [50, с. 29, 153].

В нашата специална литература широко е разгледано сведението на арабския учен Ал-Масуди, че прабългарите не са познавали „ни динари, нито дирхами'', а са „сключвали всички свои сделки с помощта на волове и овце'' („Les Bordjan ne connaissent ni deniers ni dirhems: toutes leurs transactions, ainsi que les contrats de mariage se font au moyen de boeufs et moutons." — Masoudi. L'abrégé des merveilles. Actes de société philologique. Paris, 1897, p. 123).

Това сведение е намерило отражение в почти всички публикации у нас, в които се засяга въпросът за стопанския живот на прабългарите [13, 15, 48, 56, 82]. От този източни се прави изводът, че прабългарите не са секли свои собствен пари, а следователно не са се занимавали и с търговия.

Въпросът за собствените пари далеч не се свежда обач до това, дали дадено племе е сякло собствени монети. От политическата икономия е добре известно, че монетите представляват само една от исторически съществувалите форми на парите — а именно тяхната развита форма. Освен монетите са известни и други, по-ранни форми на парите, които в търговият на по-древните племена и народи са били сравнително широк разпространени, а в някои планински райони на Европа и Ази като например у сваните в Кавказ и у пущуните в Афганиста са се запазили почти до наши дни[25]. Ето защо не бива в никакъв случай проблемът, дали дадено племе се е занимавал или не с търговия, да се предрешава в зависимост от тов дали то е сякло, или не свои собствени монети. Ако въпросъ се постави в тази неправилна плоскост, тогава ще остане свършено непонятно по какъв начин оногурите въпреки липсата на свои собствени монети са се занимавали твърде активн с търговски поминък още през VI в. Ще остане непонятно по какъв начин древните руси, чиито масови търговски начинания са описани нашироко и в арабски, и във византийск източници, са могли да се занимават с търговия въпреки липсата на собствено монетосечене чак до края на X в. Ясно е, ч липсата на собствено монетосечене в никакъв случай не трябв да се разглежда като фактор, решаващ автоматически въпрос дали даден народ се е занимавал или не с търговия.

Авторите, които разглеждат липсата на собствени монет у прабългарите като достатъчно доказателство, че те са с занимавали с търговия, не вземат под внимание две твърд съществени обстоятелства:

1. В търговията на средновековните племена в цяла Източ на Европа широко са се използували различните видове ран

---

[24] Цит. по Путешествия Абу Хамида Ал-Гарнати, с. 36.

[25] Интересно е да се отбележи, че у сваните дори през XIX в. осно но мерило за стойността е била стойността на вола. Всички по-скъпи о вола предмети са се измервали в кратен брой волове, а по-евтините сто са се измервали в дробни части от вола — половин вол, четвърт вол и т. (Народы Кавказа. М., 1965). У пущуните в Афганистан основно мери за стойността в някои райони и до днес е платното и всичко се измер в „гязове", т. е. в метри платно. Широката разпространеност на подоб традиции в по-далечното минало е била добре известна на Маркс, пора което той илюстрира в първия том на „Капиталът'' ранните форми парична размяна с примери от подобен характер.

немонетни форми на парите, които са позволявали на отделни племена да практикуват широко търговския поминък дори при пълната липса както на свои, така и на чужди монети;

2. Племената с активен баланс в търговията с големите империи на ранното средновековие — Византия и Персия, са натрупали у себе си значителни количества чужди монети, които те са използували като важно средство за разгръщане на своята вътрешна и особено външна търговия.

Точно такъв е бил случаят и с Волжка България, която до десети век (по сведения на арабските географи) е формирала целия свой монетен запас за сметка на арабски монети и го е използувала по-нататък в своята външна търговия с Русия и другите съседни държави.

Многобройните находки от монетни съкровища на територията на Волжка България, а и в заобикалящите я руски земи свидетелствуват, както посочват А. Смирнов [85] и акад. Б. Греков [30], че ролята на чуждите монетни постъпления в търговията на волжките българи е била твърде значителна и до голяма степен е компенсирала липсата на собствено монетосечене.

Важен източник за попълнение на монетните запаси на младите средновековни държави, съседи на големите някогашни империи, са били и получаваните от тях в редица случаи данъци и контрибуции, които са допълвали тяхното и без това положително салдо в търговията със съседните империи.

В светлината на изложеното е необходимо да се заключи, че основният аргумент, с помощта на който дълго време се е подлагало на съмнение съществуването на търговския поминък у прабългарите, се оказва твърде относителен. Находките на византийски монети у нас по времето на Първата българска държава, както и някои добре известни сведения в историческите източници от рода на цитираните вече за намерените от Никифор медни монети (най-вероятно византийски) при завладяването на Плиска показват, че и в България през VIII — X в. са съществували определени монетни запаси от чужд произход. Подобни запаси са се формили и във Волжка България.

Обстоятелството, че през IX в. въпреки липсата на свое собствено монетосечене прабългарите от нашите земи са давали в зестра при женитба на първо място злато и сребро, а след това волове и коне (както това личи от цитирания по-горе пасаж от „Отговорите на папа Николай"), също показва, че

те са разполагали с определени монетни запаси от чужд произход, които по всяка вероятност са играели същата роля, изпълнявана от арабските дирхами у волжките българи.

Определено значение като средство за размяна в нашите земи са имали и някои ранни домонетни форми на парите, както може да се съди от сведението на Ал-Масуди, че прабългарите са сключвали всички свои сделки „с помощта на волове и овце".

5. ЗАНАЯТИ

Проблемът за занаятите, упражнявани от прабългарите, принадлежи към най-трудните за изясняване в прабългарския стопански живот.

Писмените източници са крайно оскъдни и се отнасят изключително за периода след VIII в., когато прабългарите са живели в смесени държавно-политически общности с други племена.

Поради оскъдността на писмените сведения основен източник за характеризиране на прабългарските занаяти са археологическите данни.

Доколкото тук изложеното ще се опира изключително на археологическа информация, целесъобразно е в него да бъдат разгледани диференцирано занаятите, които се основават на обработката на трайни материали — камък, глина и благородни метали (за които съществуват по-изобилни археологически данни), и занаятите, които се основават на далеч по-нетрайните органични материали — кожа, дърво, кост, растителни и животински влакна и др. (за които археологическите сведения са сравнително оскъдни). Такъв подход е необходим, тъй като информационната база, която предлага археологията, е различна при единия и при другия вид занаяти.

Доколкото, от друга страна, трайните и добре съхраняващи се в земята материали — камъкът, глината, стъклото и благородните метали — принадлежат към групата на минералните суровини и на металите, а нетрайните материали са свързани изключително с органичните суровини, при характеризирането на прабългарските занаяти е възприета следната групировка:

1. Занаяти, свързани с обработката на минерални суровини и метали.

2. Занаяти, свързани с обработката на органични суровини.

5.1. Занаяти, основаващи се върху обработката на минерални суровини и метали

Към тази група принадлежат следните занаяти: грънчарство, каменоделство, тухларство, стъкларство, железарство, медникарство и златарство. Данните, които предлага археологията за изясняването на състоянието на тази група у прабългарите, са сравнително богати, особено ако се разгледат на единна основа археологическите материали за прабългарите в нашите земи и за прабългарите, живели в други райони на Европа (Южна Украйна, Северен Кавказ и района на Волжка България), общността на които се потвърждава от съществуването във всички тези райони на археологически образци, принадлежащи към една обща археологическа култура — добре известната салтово-маяцка култура.

Един интересен информационен източник, който може съществено да спомогне за характеризирането на разглежданата група занаяти, са археологическите находки на занаятчийски изделия, върху които се откриват характерните за прабългарите рунически знаци. Значителният брой на подобни занаятчийски находки създава възможност да се състави специална извадка от прабългарски занаятчийски изделия, белязани с рунически знаци, която да се използува за изясняването на специфичните особености на разглежданата група занаяти. С оглед по-детайлното приложение на този подход съставихме за всеки един от поминъците извадка от археологически материали, белязани с характерните за прабългарите рунически знаци. За целта бяха използувани публикуваните от Л. Дончева-Петкова[26] подробни списъци на находките, върху които са открити прабългарски археологически знаци, и измежду тях бяха отделени специално интересуващите ни занаятчийски изделия с прабългарски знаци върху тях.

Формираните по такъв начин извадки се оказаха сравнително големи при три от разгледаните поминъци — грънчарство (общо 166 находки, белязани с прабългарски рунически знаци), тухларство (230 находки) и каменоделство (177 случая).

Към извадката в областта на грънчарството се отнася съставената специфична подборка от глинени водопроводни тръби, белязани с прабългарски знаци, които са се използували във водопроводите на Плиска и Мадара (общо 12 случая). Значително по-малки по обем са извадките от златарски изделия с прабългарски знаци (5 случая), а в областта на стъкларството засега се открива само един експонат с прабългарски знак, отбелязан у Л. Дончева-Петкова под № 3 в табл. XI[27].

Огледът на направената по такъв начин извадка показа, че не всички предмети, белязани с прабългарски знаци, могат да служат като материал за характеризиране на прабългарските занаяти. Така например в сравнително широката извадка от грънчарски изделия има много прабългарски знаци (общо 99), вдълбани върху предметите след тяхната изработка. А това загатва, че ако не всички, то най-малкото определена част от тези знаци представляват не знаци на майсторите, които са изработили споменатите изделия, а знаци, издълбани от техните притежатели. Останалите 67 грънчарски изделия са белязани с релефни знаци, формувани още при самата изработка на изделията, а следователно представляват по-надежден материал за изследване на прабългарското грънчарство. Същите различия възникват и във връзка със знаците, оставени върху строителните блокове в Плиска и другите крепости, строени по време на Първата българска държава. Сред тях по-малко представителни са многобройните знаци, издълбани върху външната страна на каменните блокове, появата на които може да се дължи не само на майсторите, участвували в строежа на крепостта, но и на случайни обстоятелства. По-представителни в случая са знаците, които се откриват върху вътрешната страна на каменните блокове, взидани в стената, тъй като за тях може да сме сигурни, че са били направени преди издигането на самата стена, т. е. при самото строителство на крепостта.

Общият извод, който може да се направи от кратката характеристика на извадката от занаятчийски изделия с прабългарски знаци върху тях, е, че за характеризирането на прабългарските занаяти най-подходящи са изделията, чиито знаци са поставени не след, а по време на самото изработване. В този кръг изделия влизат грънчарските произведения с релефни прабългарски знаци, водопроводните тръби (върху които знаците са поставени преди изпичането), тухлите с релефни знаци, каменните блокове със знаци по вътрешната страна, поставени по времето на строителството на крепостта, както и отделни златарски изделия, върху които има отлети при самото им изработване рунически знаци и дори надписи на прабългарски език. Изделията, отговарящи на посочените условия, съставляват по-малката, но затова пък по-ценната част от формираната извадка. В техния кръг влизат 67 грънчарски и 6 тухларски изделия, 12 водопроводни тръби, 8 каменоделски и 2 златарски изделия.

---

[26] **Дончева-Петкова, Л.** Знаци върху археологически паметници от средновековна България. С., 1979, 57 — 167, табл. 1 — 25.

[27] Пак там, с. 80.

Макар и сравнително малобройна, тази извадка позволява да се разшири значително представата за занаятите, упражнявани от прабългарите през VIII — X в. От нея личи, че прабългарите, живеещи в нашите земи през този период, са познавали и практикували редица занаяти, свързани с обработката на минерални суровини. Сред грънчарите, тухларите, каменоделците и дори сред златарите от онова време е имало определен кръг майстори от прабългарски произход, а при направата на водопровода в гр. Плиска голяма част от глинените тръби по всичко личи, че са били изработени от прабългарски майстори.

Заслужава да се отбележи, че занаятчийски изделия с идентични рунически знаци се откриват и в другите райони, обитавани от прабългарите — Южна Украйна, Северен Кавказ и Волжко-Камското междуречие. По този въпрос е публикуван материал от С. Плетньова, която е съставила специална съпоставителна таблица на еднаквите рунически знаци, открити върху грънчарски изделия от нашите земи, Южна Украйна, Северен Кавказ и Волжка България, т. е. във всички райони на салтово-маяцката култура [73]. Същата авторка е обърнала внимание и на сходството на някои от отбелязаните знаци в нейната таблица със знаци, които се срещат върху грънчарски изделия от южната част на Средна Азия — Таджикистан и Узбекистан, публикуван от С. Пещерева в нейното подробно изследване върху грънчарското производство в Средна Азия[28]. Установените сходства със Средна Азия засега обаче са все още немногобройни, поради което този въпрос се нуждае от по-нататъшни изследвания. В нашата страна интересни сравнения на откритите върху грънчарски изделия рунически знаци със знаци от другите райони, обитавани от прабългарите, са направени от рано починалата наша археложка Л. Бобчева. Върху материали от селището и грънчарските пещи в с. Топола тя открива редица аналогии между събрания от нея археологически материал и материала от другите райони, обитавани от прабългарите[29].

Друг съществен момент, който трябва да се отбележи във връзка със занаятчийските изделия, белязани с прабългарски знаци в нашата страна, е сходството, а в повечето случаи дори пълната идентичност на знаците, които се откриват върху грънчарските изделия, със знаците върху тухларски и каменоделски изделия, а също и с малобройния засега материал в областта на златарството. Има подчертана общност между знаците, употребявани в различните занаяти, а също и между знаците, употребявани в споменатите занаяти (взети в съвкупност), и знаците, оставени върху култовите камъни (т. нар. денташлари) в полето на Плиска, върху каменните саркофази, намерени в Плиска, и тези, които предшествуват някои български надписи на гръцки език. При наличието на тази общност на знаците, оставени върху култови и сакрални предмети с несъмнен прабългарски произход, и знаците върху споменатите занаятчийски изделия, поставени върху тях при самото им изработване, прабългарският характер на тези изделия се доказва по достатъчно сигурен начин.

След като е налице необходимата извадка от изделия с доказан прабългарски произход, може да се пристъпи към осветляването на специфичните особености на отделните занаяти така, както те изпъкват върху основата на събраните материали. Тези особености ще бъдат разгледани по-нататък, където се прави кратка характеристика на всеки един от отделните занаяти, влизащи в дадената група.

5.1.1. Грънчарство

Грънчарството е един от сравнително добре проучените прабългарски поминъци. Установено е вече, че прабългарите са имали свой собствен художествен стил и своя специфична техника при неговото практикуване. Разкрити са и основните райони на разпространение на прабългарската керамична култура от т. нар. салтово-маяцки тип, решаващ принос за което имат преди всичко съветските историци и археолози М. Артамонов, И. Ляпушкин, Н. Мерперт, Д. Берковец, К. Плетнев, които още по времето, когато у нас твърде много се подценяваше стопанската култура на прабългарите, не се поколебаха да издигнат тезата, че салтово-маяцката керамична култура по своите етнически белези (т. е. по своята племенна принадлежност) е свързана и с прабългарите [58]. Характерните черти на прабългарската керамика са систематизирани у нас в трудовете на Ж. Въжарова върху славяно-българското селище в местността *Джеджови лозя* [24], а също и в излезлите по-късно нейни публикации[30]. Типични особености на прабългарската керамика са яйцевидната форма на по-голямата част от намерените съдове, а също така тяхната матова повърхност, украсена с лъскави ивици. Такъв тип керамика се открива във всички райони, които някога са обитавали прабългарските племена в Южна Украйна, Кубан, Средното Поволжие, Северен Кавказ и у нас в повече от 20 древни селища от прабългарско време. Прабългарска керамика е открита и в редица древни селища в Румъния, които някога са влизали в територията на Първата българска държава — Гарван, Капидава, Блъндин, Дриду, Сату-ноу и др. [25, 18].

---

[28] Пещерева, С. Гончарное производство Средней Азии. Душанбе, 1965, 115 — 130.

[29] Бобчева, Л. Селището при с. Топола. — ИНМВ, 1979, табл. 1.

Най-характерната особеност на прабългарското грънчарско производство както в нашите земи, така и в останалите райони, обитавани от прабългарите — Южна Украйна, Северен Кавказ и някогашната Волжка България, е, че то се е осъществявало изцяло с помощта на грънчарско колело и в специално изградени грънчарски пещи [73, 84, 85, 103]. Това техническо равнище е било за времето си сравнително високо и е осигурявало относително добро качество на изработваните изделия [24].

При проучването на историята на грънчарския поминък у прабългарите заслужава внимание това, че в района на Кубан са открити образци на прабългарска керамика, изработена на грънчарско колело, датираща от първите векове на н. е. Археологически сведения по този въпрос е публикува съветският археолог А. Якобсон [103].

Привлича вниманието и обстоятелството, че някои о откритите от А. Якобсон грънчарски пещи в района на Кер напомнят по своята конструкция пещите, които се използу ват у нас в Троянския край. Пак във връзка с историята н прабългарското грънчарство заслужава да се отбележи, ч в някои кавказки градове, обитавани от прабългарите пре VI — VII в. (Чирюртското и Андрейаулското градище) с открити по констатация на археолога Д. Димитров обра ци на типична прабългарска керамика [34]. Такива обра ци се откриват и в Хумаринското градище в Карачаево Черкесия, където обаче те според съветския археолог А. Га ло датират от VIII в. [28].

Прабългарското грънчарство е оставило интересни сле сред названията на грънчарски изделия в нашия език. Межд малкото оцелели прабългарски думи има две, свързани грънчарското производство. Това са „делва” и „кърчаг”, пр българският произход на които вече е доказан от наши специалисти в областта на езиковата етимология. Освен тя във византийските източници се споменава и названието н един друг прабългарски глинен съд — т. нар. кукумий, ко то (доколкото може да се съди от епизода, в който той с споменава) е представлявал някакъв вид голяма амфор видна стомна, в която се е топлела вода за миене[31]. Възмо но е с това название да са били наричани от прабългарите он зи големи амфоровидни стомни, които често се откриват прабългарските гробове. Оцелелите прабългарски названи на грънчарски изделия показват, че грънчарската проду ция на прабългарските майстори е била доста разнообразн В нея са влизали наред с обикновените и широко срещан и у другите древни племена предмети и редица специфичн и характерни само за прабългарите глинени делви, кърча глинени бъклици. Названията на някои от тях (делвата и къ чага) са били предадени от прабългарите на околните пл мена и благодарение на това са успели да оцелеят до на дни [18, с. 206].

---

[30] **Въжарова**, Ж. Славянските и славяно-българските селища в нашите земи. В работата се прави преглед на основните типове славянска и прабългарска керамика и се аргументира прабългарската принадлежност на керамиката от типовете Г и Д; вж. също [25]. Интересни сведения се съдържат и у Дончева-Петкова Л. [37].

[31] ГИБИ, т. 5, с. 326.

5.1.2. Каменоделство и строителство

Становището, че между поминъците на прабългарите каменоделството е заемало широко място, вече си е пробило път в историческата литература и е отразено у Кр. Миятев, Д. Ангелов и др. [66, 43]. Доказателствата в това отношение са многобройни и с всяко ново археологическо проучване продължават да се обогатяват.

Проблемът за каменоделството у прабългарите трябва да се разглежда в непосредствена връзка с монументалните градежи, осъществявани по времето на Първата българска държава, при която дяланият камък е играел ролята на основен строителен материал.

Непосредственото участие на прабългари в строителството и каменоделството проличава от обстоятелството, че в три от четирите основни района, обитавани от тях през VIII — X в., върху стените на каменните градежи се откриват характерните за прабългарите рунически знаци. При разкопките на Волго-Донската археологическа експедиция на територията на Украйна рунически прабългарски знаци са открити в Саркел и в Правобережното Цимлянско градище [94]. В района на Кавказ прабългарски рунически знаци са открити по стените на Хумаринското градище от VIII в., а също и по стените на Дербент [28, 34]. Пълното сходство на знаците, открити по стените на Плиска и Преслав с прабългарските знаци, оставени върху сакрални предмети, също доказва прабългарския дял в строителството на посочените крепости. Във всички големи строежи от дялан камък, свързани с прабългарите, се забелязва висока техника на обработка на камъка. Това се наблюдава в най-голяма степен в Хумаринското градище в Кавказ, в Дяснобрежното Цимлянско градище и в по-малка степен в Маяцкото градище, Саркел и другите градове на територията на Украйна. В района на Волжка България каменен градеж, напомнящ градежите от останалите райони, обитавани от прабългарите, е т. нар. Гръцка палата в Булгар. Привлича вниманието и обстоятелството, че в ранното средновековие строители и каменоделци от Волжка България са били набирани при изграждането на Суздал и Владимир, сведения за което има оставени в руските летописи[32].

Причините за сравнително широката приобщеност на прабългарите към каменоделския поминък през периода VIII — X в. трябва да се търсят преди всичко в строителните традиции на районите, обитавани от прабългарите преди заселването им в нашите земи. Използването на дялания камък като строителен материал, характерно за района на Кавказ и Персийската империя, с които прабългарите са имали дълготрайни исторически контакти преди заселването си в нашите земи, естествено сравнително отрано ги е приобщило към развитите каменоделски традиции, характерни за тези райони. Фактите, че още около средата на VI в. определена част от прабългарите, заселена в района на Кавказ, е живяла в градове (свидетелства за което са оставили З. Ритор и М. Сирийски), както и сведенията на Теофилакт Симоката, че оногурите далеч преди VII в. са имали град, построен от самите тях, без съмнение показват, че корените на прабългарското каменоделство, а и специфичните строителни традиции, характерни за прабългарите, трябва да се търсят още през периода, предшествуващ прабългарското заселване в нашите земи. Тесните контакти на прабългарите с гръцките колонии на северния бряг на Черно море и непосредственото заселване на прабългари в някои от големите градове в този район, като Фанагория и Евлисия, също трябва да се разглеждат като специфичен фактор за развитието на строителна култура в тях. Проследяват се редица аналогии между строителните традиции, характерни за някои от гръцките градове по Северното Причерноморие (Боспор, Фанагория), и прабългарските строителни и каменоделски традиции. Както личи от някои неотдавна проведени изследвания, такива характерни прабългарски строителни традиции като използването на дялани каменни блокове (квадри) и червен хоросан имат близка аналогия[33] с традициите, характерни за гореспоменатите градове. А това още веднъж показва, че прабългарските строителни и каменоделски традиции имат своя дълга предистория и че за тяхното обяснение решаващо значение ще има задълбочаването на изследванията върху районите, обитавани от прабългарите преди тяхното заселване в нашите земи.

---

[32] За участието на волжки българи при строителството и изобщо при основаването на редица руски градове от Владимирско-Суздалското княжество подробни сведения се привеждат у В. Каховски в „Происхождение чувашкого народа". В допълнение към това в История культуры Древней Руси. Т. 1. М., 1947, с. 30 четем: „Юрий Дългоруки сложи основата на няколко нови града — Юрев,Димитров и др. — като ги засели с търговци и занаятчии, поканени от чужди земи — българи, мордовци, унгарци." Фактът, че българите са споменати на първо място между изредените племена,говори красноречиво за тяхното широко участие.

[33] Захариев, И. Цит. съч., с. 128.

В качеството на специфични паметници на прабългарското каменоделство трябва да се разглеждат и някои от колоните с надписи от IX — X в., по-специално колоните с надписи изцяло на прабългарски език. Тези надписи, както и гръцките надписи с примеси на прабългарски думи, издялани върху някои каменни колони, представляват автентичен материал за характеризиране на прабългарското каменоделство, защото по отношение на тях не може да има никакво съмнение, че са били изработвани от занаятчии с прабългарски произход. Интересен материал, свидетелстващ не само за твърде развита каменоделска традиция у прабългарите, но и за прояви от тях интерес към художествената обработка на камъка, са двата каменни лъва, намерени в с. Цар Крум, върху които са издълбани прабългарски рунически знаци. Направата на тези лъвове е доста сходна със сарматските скулптури на лъвове, открити в гръцките градове по северния бряг на Черно море — Пантикапей и Танаис, и доказва наличието на определени връзки между прабългарския и сарматския художествен стил в областта на каменната скулптура.

5.1.3. Стъкларство

Преки сведения за стъкларство у прабългарите през VIII — X в. има запазени само по отношение на Волжка България, където са открити богати находки с местни специфични форми. Стъклените украшения на волжките българи и особено оригиналните им гривни и обици от стъкло високо са се ценели и са намирали широк пазар в съседните княжества — Киевска Русия, Белозерската Вес и Владимирската земя[34]. Съществува определено сходство между стъкларските изделия от Волжка България и стъкларските изделия, които се откриват в Украйна в района на салтово-маяцката култура. В нашата

---

[34] Бусятская, Н. Н. Стеклянные изделия городов Поволжья. — Средневековные памятники городов Поволжья. М., 1976, с. 43. Интересно е да се отбележи, че стъкларството на волжките българи запазва своите силни позиции дори и при монголското владичество [58].

страна все още не са открити сигурни археологически данн в това отношение. Има редица свидетелства, че стъклени изделия са се използували широко в бита на прабългарит но по тях не може да се съди непосредствено дали прабълга рите са познавали стъкларския занаят. В типичните прабългар ски археологически паметници, както е например некропо лът при Нови пазар, се откриват разнообразни стъклени пре мети и украшения. Върху един ашик, например при с. Ца Крум, е врязан типичен прабългарски знак, от което личи, притежателят му е прабългарин. Заслужава внимание и обсто телството, че недалеч от една стъкларска пещ, открита в Плиск през 1975 г., е намерено парче от глинен предмет, върху кой то отчетливо се различава един от най-типичните прабългарск знаци — знакът (IYI)[35].

Наличните археологически находки са все още твърд оскъдни и не позволяват да се намери отговор на въпрос познавали ли са прабългарите от нашата страна стъкларск поминък.

5.1.4. Железарство

Фактът, че първата българска столица Плиска е била г лям център на металообработващи занаяти още в първите в кове от съществуването на българската държава, е установе от К. Шкорпил преди повече от седем десетилетия. При все то ва в течение на един доста дълъг период се срещаха значител трудности при разграничаването на собственото участие на пр българските племена от участието на славянските в метал обработващите занаяти. А това естествено пораждаше (и н можеше да не породи при тогавашните данни) значителна д за резервираност по отношение на мястото на този поминъ в живота на прабългарските племена и крайна предпазливос при неговото изясняване. Ето защо тук бихме искали да с спрем на някои съображения, допълващи онова, което е из вестно от досегашните източници, и позволява да се състав по-определена и уточнена картина на прабългарското жел зарство и металообработка.

Във всички райони на Източна Европа, обитавани от пр българите през VIII — X в., са открити археологически мат риали, свидетелствуващи, че те сравнително добре са познавали железарството и металообработката. Такива материали са открити в Южна Украйна (в ареала на т. нар. салтово-маяцка култура), в нашата страна и в някогашната Волжка България. Извършеният през последните години от украинските учени В. Гопак и Р. Сухобоков химически анализ на металните предмети от района на салтово-маяцката култура показва, че прабългарските племена са притежавали „висока техника на обработка на желязото"[36].

---

[35] Дончева-Петкова, Л., Ж. Златанова. Стъкларска р ботилница край западните стени на Плиска. — Археология, 1978, № 4, с. 4

В историческите извори са запазени редица ценни сведения за развитието на железарството във Волжка България през VIII — X в. Редица арабски източници отбелязват, че волжките българи за разлика от някои съседни племена (например буртасите) са били богато снабдени с метални доспехи. Показателен е един епизод, описан от Ибн-Фадлан, в който се разказва как царят на волжките българи заповядал да изковат специална ризница и шлем за един необикновено едър войник и как след изковаването доспехите се оказали толкова тежки, че когато по време на поход войникът ги събличал, трябвало да ги возят с кола [50]. Оставените преки сведения за износ на ризници и мечове от Волжка България у Мукадаси[37] също говорят за сравнително високо развитие на железарството. Археологическите находки от Волжко-Камското междуречие показват, че в кръга на изделията, произвеждани от железарите на Волжка България, значително място са заемали селскостопанските оръдия [84, 85, 63]. Между малкото думи, оцелели от езика на волжките българи, се среща думата „каба" — лемеж на плуг [7]. Зсаба -- сабанџи !

В нашата страна сред археологическите материали от VIII—X в. са открити редица изделия на железарството и металообработката, които по своя стил на изработка могат да бъдат поставени в един ред с железарските изделия от другите райони, обитавани от прабългарите. Такива изделия са някои видове мотики, които имат аналози в Кавказ в земите, обитавани някога от прабългарите, токите с изображение на лъв и грифон, открити в Плиска и Преслав, някои видове подкови и огнива и откритите в някои прабългарски некрополи железни обувки и шпори. В Плиска в работилниците в местността Асардере непосредствено до грънчарски изделия, белязани с типични прабългарски знаци, са открити множество железарски находки, за които (или най-малкото за част от които) може да се предполага, че са изработвани от майстори, принадлежащи към прабългарския етнически кръг.

от тохарски САКО
ар; арас - мег

Интересно е да се отбележи, че сред названията на железарски изделия в нашия език (особено сред диалектните думи) се срещат отделни думи от прабългарски произход. Такива са например добре известните „белчуг" — метална брънка, а също така диалектните думи „оп" — желязна вила (=чувашката „уп" — вила, острие) и „олта" — въдица (срв. чувашката „улталама" — хващам с въдица). В прабългарските надписи, намерени в нашата страна, са оцелели названията и на редица метални доспехи, характерни за прабългарите: „кюпе" (ризница), „тулши" (шлем), „алхаси кюпе" (верижна ризница), „естрюгин кюпе" и др.[38]

Приведеният немалък списък от метални изделия, за които прабългарите са имали свои специфични думи, загатва, че производството на тези изделия вероятно е било познато още преди заселването им в нашите земи. Това впрочем твърде лесно се установява по думите „оп" (вила) и „олта" (въдица), едновременното съществуване на които в нашите диалекти и в чувашкия език не може да се обясни по друг начин освен с това, че тези думи са съществували в прабългарския език още преди разселването на прабългарските племена в различни посоки. Твърде показателно е също, че в списъка от военни доспехи в прабългарския надпис от Преслав не се откриват названия, заимствувани от славянския език, причината за което трябва да се търси в това, че в областта на производството на военни доспехи прабългарите очевидно не са били „заимствуващ" народ, а са имали свои собствени традиции.

5.1.5. *Златарство и медникарство*

Най-непосредствено доказателство за наличието на собствено златарство у прабългарите е добре известният златен съд с надпис на прабългарски език от съкровището на Надь в сент Миклош (Унгария). Обстоятелството, че върху този златен съд надписът е отлят при самото изработване на предмета, както и съдържанието на надписа не оставят място за съмнение, че изработването на дадения предмет е дело на майстор (или майстори) от прабългарски произход. Общият художествен стил на този златен предмет с други предмети от съкровището загатва, че не само той, но и останалите предмети от съкровището вероятно са изработени от прабългарски майстори.

---

[36] Гопак, В., Р. Сухобоков. О сальтовском железообрабатывающем ремесле. — Археология, Киев, 1978, № 25, с. 36.

[37] История культуры Древней Руси. Т. 1. М.-Л., 1949, с. 319; Милчев, А. Материали, открити в занаятчийските и търговските помещения северно от южната порта на Вътрешния град — Плиска. — В: Плиска — Преслав, т. 1, 1979, 172—174.

[38] Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С., 1979, надпис 53, с. 186.

Художественият стил на предметите от съкровището, в който се проследява преплитането на византийски и източни (сасанидски) традиции, свидетелствува за определени връзки между прабългарското златарско изкуство и изкуството на Сасанидски Иран.

Подобни връзки се проследяват и при други предмети, изработени от цветни метали, като например намерените в Плиска и Преслав токи с изображение на лъвове и грифони, които по своя художествен стил могат да се поставят в един ред със съкровището, намерено в Унгария. По всичко личи, че тези токи, закачвани на коланите на прабългарските велможи, са изработвани също от прабългарски майстори.

Сред предметите, белязани с прабългарски знаци, се срещат два медальона и два пръстена. Може би най-интересният предмет, свидетелствуващ за собствени традиции на прабългарите в дадената област, е седмолъчната бронзова розета от Преслав, върху лъчовете на която са нарисувани 14 прабългарски рунически знака, повечето от които са идентични с руническите знаци от Мурфатлар.

Наличието на редица златарски и медникарски находки от прабългарски произход показва, че този занаят очевидно е бил познат на прабългарите и се е практикувал от тях в сравнително развита форма[39].

В подкрепа на това са намерените материали в другите райони, обитавани от прабългарите, а именно материалите

---

[39] Свидетелство за някогашното българско майсторство в производството на метални украшения е и изразът муза̀-и-булгар (български филигран), който се среща в персийския език. Кои от прабългарските племена са произвеждали този прочут филигран, за съжаление е трудно да се установи (L'encyclopédie de l'islam. V. 1. Paris, 1960, p. 1346).

от Перещепино и Вознесенка в Украйна [73] и някои сходни по стил материали от Волжка България, където златарството и медникарството бележат сравнително високо развитие[40].

5.2. Занаяти, основаващи се върху обработката на органични суровини

Тук данните, които предлага археологията, са оскъдни в сравнение със занаятите от първата група. Същевременно съществуват някои исторически податки, които загатват, че и в тази област прабългарите са изработвали някои заслужаващи внимание изделия. В историческите писмени източници се срещат термини като български наметала, български кожен колан, български ботуши, където епитетът „български" е употребен в смисъл на прабългарски. От тези изрази личи, че прабългарите са имали някои специфични видове облекла, кожарски и обущарски изделия, които без съмнение са се изработвали от самите тях, но археологията трудно би могла да намери що-годе запазени остатъци, тъй като кожите и тъканите лесно се разрушават в земята.

По-нататък са отбелязани накратко фрагментарните данни и косвени податки, които могат да се намерят за тези поминъци.

5.2.1. Кожарство и чизмарство

В прабългарските некрополи в нашата страна се откриват парчета кожено облекло, части от колани и ботуши и особено често токи от колани, изработени в описания по-горе източен стил (с украса от лъвове и грифони) [25, с. 65, 68; 18]. От тези находки, както и от рисунките на прабългари, запазени в някои византийски извори, личи, че кожата широко се е използвала от прабългарите, живеещи в нашата страна, за изработване на облекла и обувки[41].

---

[40] Казасов, Г. П. Памятники болгарского времени в восточных районах Татарии. М., 1978, с. 40.

[41] Една от съществените в това отношение е находката, открита от Ж. Въжарова в Плиска (некрополът до Голямата базилика), където са намерени кожени облекла, потвърждаващи прабългарската принадлежност на някои аналогични по-ранни находки в други некрополи (Плиска — Преслав, т. 1, 1979, с. 72).

Във Волжка България кожарството е било твърде развит поминък с подчертано търговско значение. Това се установява както от писмените извори, така и от археологическите находки. В гр. Булгар, столицата на Волжка България, са открити множество кожарски находки от IX — X в. и дори една добре запазена работилница, в която са се изработвали кожарски изделия. По този повод С. Айдаров и Н. Аксенова пишат: „Летописните сведения и записките на арабските пътешественици свидетелстуват за развитието на кожарските занаяти във Волжка България. Кожите са били важен артикул в търговията на прабългарските търговци. В страните на Средния Изток фино изработените кожи се наричат и досега с името ал-Булгари" [2, с. 33][42].

Обстоятелството, че фино изработената кожа (юфтът) се нарича у редица съседни с Волжка България и дори у доста отдалечени от нея народи с названието „булгар", отдавна е привлякло вниманието на историци и филолози. Установено е, че районът, в който думата „булгар" се употребява като название на юфта, обхваща цяла Средна Азия и достига до централноазитските области[43].

Конкретните причини, поради които това название е било възприето от редица азиатски и европейски народи, все още остават недостатъчно изяснени. Във връзка с това заслужават внимание следните сведения, които се съдържат в неотдавна издадения „Голям енциклопедичен речник на италианския език": „Кожата „булгаро" води своя произход от царството Булгар на Волга... Тя е червена на цвят и се отличава с хубав мирис, който се дължи на това, че при нейното дъбене се използуват кори от върба или бреза."[44]

От това сведение личи, че най-вероятната причина за широкото разпространение на названието „булгар" за юфта е свързана с особените качества на тази кожа поради специфичния начин на нейното дъбене, а вероятно и с това, че за известен период нейни главни производители са били волжките българи[45].

В нашата страна все още не са открити данни, че прабългарите, заселени отсам Дунава, са търгували с юфт подобно на волжките българи. Показателно е, че в цитирания италиански речник името на кожата „булгаро" се свързва с името не на нашата страна, а с Волжка България. По всичко личи, че в нашите земи кожарството, макар че е било добре познато на прабългарите (косвено свидетелство за което са някои хапливи насмешки на византийците над присъщите за прабългарите кожени облекла), е било поминък, който е служел главно за задоволяване на вътрешните нужди на прабългарското население, докато във Волжка България то е придобило широко търговско значение. Една от възможните причини за това различие може да се търси в близостта на Волжка България до големите средноазиатски пазари, където кожите са били търсен артикул, и респ. в далеч по-ограниченото търсене на кожи на византийския пазар (съседен с прабългарите, живеещи в нашите земи) поради по-малкото приложение на кожата във византийското облекло и поради обстоятелството, че византийците са разполагали със свои вътрешни източници за покриване на потребностите си от висококачествени кожи, част от които те дори са изнасяли.

Косвено доказателство за това, че прабългарите от нашата страна широко са използували кожарството за свои вътрешни нужди, е, че названията на някои специфични кожарски и сарашки артикули, изработвани от тях, фигурират в списъка на военните амуниции, съдържащ се в надписа на прабългарски език, намерен в Преслав. Между изредените в този списък артикули привлича внимание названието „хумсхи кюпе", означаващо вид кожено защитно облекло (т. нар. кожена, или „мека" ризница, характерна за района на Кавказ и Средна Азия)[46], а също названието „хлобрин", за което В. Бешевлиев предполага, че е означавало самар[47].

---

[42] За голямото разпространение на кожарския поминък говори и фактът, че столицата на днешна Чувашия — гр. Чебоксары — възниква като типичен кожарски град. При проведените през последните години разкопки от В. Каховски и Ю. Краснов там са били открити множество кожарски работилници и над 650 парчета от различни видове кожа, които въпреки многовековния престой във влажната земя край Волга са се оказали в повечето случаи отлично запазени. Съветските археолози обясняват това с високото качество на дъбилните вещества, с които са били обработени чебоксарските кожи (Краснов, Ю. А., В. П. Каховский. Средновековые Чебоксары. М., 1978, с. 78).

[43] Районът, в който се употребява това название, започва от арабските страни, където юфтът се нарича „ал-булгари", преминава през Иран и Таджикистан (с респ. название на юфта „булгар", „булгор"), продължава в Узбекистан („булгор") и достига земите, населени от монголските народи (монголски „булигаар", бурятски „булигаар"). В Европа това название е отбелязано в италианския език под формата „булгаро", употребявано както за юфта, така и за ботушите, изработвани от него.

[44] Grande dizzionario della lingua italiana. V. 2. Torino, 1971, p. 438.

[45] За постепенното разпространение на този характерен за прабългарите начин на дъбене на кожите говори фактът, че наред с другите стоки и готовия конски юфт прабългарите са изнасяли от Волжка България за Хорезъм и кори от върба. Това показва, че още през X — XI в. хорезмийците вече са заимствували от прабългарите техния начин на дъбене на кожите (История культуры Древней Руси, т. 1, с. 319).

5.2.2. *Дърводелство и коларство*

Единственото по-широко изследване върху прабългарските традиции в областта на дървообработването е проведено от унгарския учен Й. Немет през 1965 г. Като се основава изключително на езиков материал (поради оскъдността на преки сведения в писмените и археологическите източници), той стига до извода, че в унгарската дърводелска терминология има множество думи от вероятен прабългарски произход. Сред тези думи (на брой 13) най-интересна е думата „кюлльо" (küllö), означаваща на унгарски спица на колело, която може да бъде поставена в определена връзка и със съвременната българска дума „колело". Между оцелелите прабългарски думи в нашия език има и една, свързана с дърводелството. Това е думата „шейна", чиято прабългарска етимология е сравнително отдавна установена.

N871

В резултат от проведения от Й. Немет анализ върху вероятните дърводелски понятия, проникнали в унгарския език, той стига до извода, че „дърводелските занаяти са били високо развити у прабългарите"[48].

Изложените от Немет факти, макар и от косвен характер, правят впечатление със своето изобилие. Обстоятелството, че в проучванията си Й. Немет се опира преди всичко на откритите от него сходства между унгарски и чувашки термини, също свидетелствува, че изказаната хипотеза заслужава да се вземе като изходна точка за по-нататъшното проучване на въпроса[49].

5.2.3. *Други занаяти — обработка на кост, производство на плъстени изделия и килими*

Към изделията, чиято прабългарска принадлежност сравнително лесно се идентифицира, се отнасят направените о кост прабългарски амулети, костени рогчета (Нови пазар Кюлевча, Плиска) и закопчалките за букаи (Кюлевча), върху които се откриват характерните за прабългарите руническ знаци. Към тях се прибавят (на основата на типологически дока телства) псалиите, костените обложки от релефен лък (Нов пазар) и др. Тези разнообразни изделия позволяват да съдим че обработката на кост е била добре развита у прабългарите и ч в това отношение те са притежавали немалко умение[50]. Майсторски изработени изделия от кост се срещат и в други два главни района, в които са живели някога прабългарите Волжка България и Южна Украйна. Наскоро такива издели бяха открити и при разкопките в Източна Татария, къде след нашествието на Чингис хан е забягнала част от население на Волжка България[51].

Друг специфичен прабългарски занаят е било производството на различни изделия от плъст. В обработката на плъс прабългарите са имали твърде широки традиции, някои от ко то са се запазили в отделни райони на страната чак до наш дни. Плъстта е служела не само като помощен материал за изработването на конски седла и хамути, но и за изработванет на някои отдавна изчезнали вече от употреба изделия, каквит са били например предпазните плъстени наметала, с които с обличали своите коне тежко въоръжените прабългарски ко ници. Съобщения за това, че прабългарите са предпазвал своите коне с плъстени наметала, са ни оставили някои византийски хронисти. Интересни сведения за използуване на плъстта като защитно облекло се съдържат в Историята на М. Хоренаци, в която се описва епизод, при който предводителят на аланите и басилите (прабългарско племе, заселено по-късно във Волжка България) е използувал в една битка с арменците в V в. плъстено наметало като защитен доспех. „Предводителят на копиеносците на северните народи (племената алани и басили — бел. авт.) — пише М. Хоренаци — беше един чудовищен исполин, въоръжен от глава до пети, целият покрит с дебело кече. Той се въртеше насам-натам с този свой доспех и копията отхвърчаваха от него, без да могат да му причинят никаква вреда."[52] Този епизод показва, че още преди своето заселване отсам Дунава племената от прабългарски кръг са използували плъстените защитни доспехи и изкусната обработка на плъстта, който по-късно ние откриваме като типична особеност и при прабългарите, дошли в нашите земи.

---

[46] Интересно е да се отбележи, че в южната част на Средна Азия, а също и в района на Памир и Тибет от пресована кожа са се изработвали твърде специфични и сложни артикули.

[47] Бешевлиев, В. Първобългарски надписи, с. 188.

[48] Немет, Й. Дърводелските занаяти у прабългарите. — Acta orientalia, 1965, 1/2, с. 55.

[49] Конкретни факти относно положителния принос на прабългарското дърводелство при формиране на старобългарската стопанска култура са посочени напоследък и в цитираното съчинение на И. Захари където се отбелязва: „Ако ние излезем от конкретната употреба на д вото като строителен материал, вложен при монументалното строи ство, респ. при крепостното строителство на Плиска, съвместно с мъка, то коренът на традицията трябва да търсим по безспорен на при прабългарите." В подкрепа на този извод говорят и фактите, пр дени още от Кр. Миятев в неговото изследване „Крумовият дво и други новооткрити постройки в Плиска" (ИБАИ, т. 14, 1942, 12 126).

[50] Голям занаятчийски център за обработка на кост е открит п последните години в Преслав (Плиска — Преслав, т. 1, 1979, с. 14).

[51] Казасов, Г. П. Цит. съч., с. 40.

С прабългарските традиции в използуването на плъстта според някои наши изследователи, като Р. Сефтерски и Н. Мавродинов, е свързано производството и използуването на плъстени украшения, което и до днес се среща в Копривщица и в Малкотърновския край[53].

За прабългарските традиции в областта на килимарството засега са известни само някои косвени факти, свързани със сходството между орнамента на някои традиционни видове български килими с отделни рунически знаци, характерни за прабългарите. За широкото използуване на килимите за застилане на прабългарските жилища свидетелствува един пасаж от описанията на арабския пътешественик Ибн-Фадлан, в който се съобщава, че шатрата на предводителя на волжките българи Алмуш била застлана и украсена с красиви арменски килими [97]. От този пасаж обаче не може да се съди за това, какви са били собствените традиции на прабългарите при изработването на килими. Археологическите находки показват, че един от специфичните видове килими, изработвани от волжките българи, са били разпространените в Кавказ и Средния Изток плъстени килими. Това обаче не означава, че този е бил единственият вид килими, изработван от прабългарите (не е изключено да се изработвани и образуци от типа на споменатите по-горе вълнени килими с орнамент, наподобяващ прабългарски символичен и рунически знаци).

6. СРАВНИТЕЛЕН ПРЕГЛЕД НА ПРАБЪЛГАРСКИТЕ ПОМИНЪЦИ В СВЕТЛИНАТА НА ИЗСЛЕДВАНИЯТА ВЪРХУ САЛТОВО-МАЯЦКАТА АРХЕОЛОГИЧЕСКА КУЛТУРА

Изградената през последните десетилетия концепция за салтово-маяцката култура създава обективната предпоставка да се съпостави стопанският живот на прабългарите в нашата страна със стопанския живот на прабългарите в другите райони на Източна Европа и особено в Южна Украйна, където са разкрити и изследвани сравнително най-голям брой прабългарски археологически обекти. За целта ще разгледаме най-съществените резултати от изследванията върху прабългарските археологически обекти в Южна Украйна през VIII — X в. и ще ги съпоставим с основните особености на стопанския живот на прабългарите в нашите земи, приведени в предидущото изложение.

Първото по-широко изследване на слатово-маяцката култура, вкл. и на прабългарските обекти в Южна Украйна, принадлежи, както е известно, на И. Ляпушкин [58]. Основният извод на И. Ляпушкин е, че салтово-маяцката култура е съществувала в два варианта — северен и южен. Населението, принадлежащо към северния вариант е строяло каменни градища, водело е уседнал живот в постоянни селища, живеело е най-често в жилища от типа на полуземлянката и е имало особен катакомбен обряд на погребение. По своя физически облик то е било твърде сходно със северокавказкото сарматско племе алани. Населението на южния вариант е строяло големи градове, укрепени със земни насипи (валове), но е имало друг обряд на погребение — т. нар. ямно погребение. По своя външен облик то е принадлежало към брахикранната европеидна група и е приличало на населението от някои села на Волжка България (например с. Кайбели) и на населението от прабългарския некропол в гр. Нови Пазар. Този втори вариант на салтово-маяцката култура е бил характерен за прабългарските племена, обитавали някога степите на Южна Украйна. Различията между двата варианта се отнасят главно до антропологическия облик и обрядите на населението. Непосредствената стопанска и материална култура е почти еднаква у двете групи племена (прабългари и алани). Това според някои изследователи поставя под съмнение смисъла на делението на тази единна по същество материална култура на два варианта.

---

[52] История Армении Мойсея Хоренского, 171 — 172.

[53] Сефтерски, Р. Старинни копривщенски декоративни плъсти. — В: Музеи и паметници на културата, т. 6, 1966, 27 — 32.

В по-ново време най-подробното изследване на салтово-маяцката култура в Южна Украйна е това на С. П. Плетньова [73]. Анализирайки археологически материал, събран в резултат от преминаването на значителен полеви маршрут, тя търси ключ към разкриването на основните особености на стопанския живот на прабългарските племена в Украйна през V — VII и VIII — IX в., т. е. по времето, когато прабългарският стопански живот е бил навлязъл вече в своя последен и най-зрял стадий [73, 25 — 70]. Изводите, до които стига С. П. Плетньова по отношение на интересуващия ни тук втори период (VIII — IXв.), са няколко.

Сред поминъците, които прабългарите са практикували в степите на Южна Украйна през този период, важна роля е играело животновъдството (вкл. неуседналото животновъдство). По долното течение на Дон и по бреговете на множеството по-малки реки, влизащи в неговия басейн, се откриват следи от десетки големи пастирски лагери и временни селища. Повечето от пастирските селища са били разположени край бреговете на реките, което се обяснява не само с нуждата да се пои добитъкът, но и с това, че пролетно време пастирите са съчетавали пасенето на добитъка с твърде интензивен риболов, свидетелство за което са многобройни кости от риба в пастирските лагери. Жилищата, които се срещат във временните пастирски лагери, най-често имат стени от плет, замазан с глина. В това отношение пастирските жилища напомнят твърде много къщите от плет, издигнати върху каменна основа, които се срещат през прабългарско време в района на п-в Крим и по източния бряг на Азовско море в постоянните селища и в укрепените със земни насипи градове. Край някои къщи са открити следи от големи кошари за овце[54]. В удобните за земеделие земи се е практикувало и земеделието.

Земеделската техника, която се е използувала по онова време в района на салтово-маяцката култура, е била вече доста съвършена. Така например в един от най-типичните и общоприз-нати прабългарски археологически обекти от този райони т. нар. Цимлянско градище на десния бряг на р. Дон, са откр ти тежки лемежи, дълги 0,30 м и широки 0,12 м, които по во ка вероятност са били предназначени за разораване на целин земи [73, с. 144]. Заслужава да се отбележи и един друг ви плуг с тежко черясло и несиметричен лемеж, който е еднак характерен и за зоната на салтово-маяцката култура, и за наш та страна (той се употребяваше доскоро в някои райони на Л догорието и Добруджа). Подробното изследване по този въ рос, което е направила у нас Ж. Въжарова, показва, че посоч ният вид плуг, който носи у нас името „дьонменджe", во своя произход от прабългарите[55]. На твърде интересни мис навежда и проучването на състава на земеделските култу които са се сеели през VIII — IX в. в района на салтово-ма ката култура. Интересно е това, че в донските степи по оно време са се сеели две култури, характерни за Персийска империя и Закавказието, а именно един вид дребна пшени и двуредният ечемик. Това показва, че земеделските традиц на прабългарите край Дон са се формирали в тясна връзка с земеделските традиции на Персия и Закавказието, кое говори за определено предноазиатско влияние върху праб гарското земеделие.

Здрава!

Друга важна особеност на прабългарското земеделие VIII — IX в. в Украйна е това, че в него определено място заемало и лозарството. За това говори фактът, че в спомен тото вече Цимлянско градище се открива наред с множест то разнообразни селскостопански оръдия и един добре за зен лозарски нож. Заслужава да се отбележи, че формата този нож наподобява някои по-стари образци, намерени гр. Боспор още през I — II в. от н. е., а от друга страна, има сх ство със сърповидните лозарски ножове, които се употре ват в някои райони на България и до днес [94].

В прабългарските обекти в Южна Украйна са открити редица следи от упражняваните от прабългарите заная Грънчарските изделия са се характеризирали с добра изработ ка. Те са се изготвяли изключително на грънчарско коле Между най-характерните за прабългарите край р. Дон и не вия приток Северски Донец изделия трябва да се посоч сивите котли с вътрешна дръжка (които се срещат и в наш земи), яйцевидните амфори и един вид глинени съдове за разбиване на масло, който е открит и в нашата страна в района на Перник.

---

[54] Една широка кошара с размери 9x14 м е открита в Карнауховското градище. Това показва, че по онова време вече е имало животновъдство от стационарен и полустационарен тип.

[55] Въжарова, Ж. К вопросу о происхождении болгарских хотных орудий. — В: К вопросу об этногенезе болгарского народа. 1956, с. 6.

Сравнително развита у прабългарите от южното поречие на р. Дон (принадлежащи към южния вариант на салтовската култура) е била и металообработката. В предишното изложение вече беше споменато за някои специфични прабългарски железни сечива и инструменти — плуга дьонмедже и сърповидните лозарски ножици. Към тях заслужава да се прибавят и пилите с кръстообразна резба [94, с. 156][56]. С висока техника на изработка са се отличавали и произвежданите в района на салтово-маяцката култура ножици (които по своята изработка почти с нищо не отстъпват на съвременните), мотики, г-образни малки мотички, мечове, саби и обковани с желязо кожени шлемове. Металът, от който са се произвеждали тези изделия, както показват анализите на цитираните вече В. Бунак, Г. Сухобоков и Ю. Бирюков, се е отличавал с твърде високо качество. Много широко място в металопроизводството е заемал вторичният метал.

Определена роля в стопанския живот на прабългарите, живеещи в поречието на р. Дон през VIII — IX в., е играело и дърводелството. За това говори фактът, че в обитавания от тях район се откриват някои специфични дърводелски прибори и инструменти, предназначени за изготвянето на масова продукция (например приборът ложкорез).

По отношение на каменоделството у прабългарите от този район се проследяват същите онези традиции, които бяха разкрити (на основата на материал, белязан с прабългарски знаци) и у прабългарите от нашата страна. Един от най-масовите и типични продукти на каменоделците от поречието на Дон са били каменните мелници за булгур (ромели), които се срещат и у нас в редица смесени славяно-български селища.

---

[56] Проучванията на съветските археолози показват, че кръстообразната резба е била важно усъвършенствуване в дадената област. Характерно е, че в Западна Европа, а също и в Киевска Русия, съгласно изследвания на П. В. Бирюков това усъвършенствуване се е появило не по-рано от XII — XIII в. В района на салтово-маяцката култура този вид пили се появява обаче още през X — XI в., много по-рано в сравнение със Западна Европа и Киевска Русия. Единственият район в света, в който този тип пила се е произвеждал по-рано, отколкото у салтовските племена, е бил районът на древноримската култура.

Към занаятите трябва да прибавим и строителството на характерните за прабългарите белокаменни здания от големи каменни блокове, а също добре развитото кожарство, коларство и изработването на различни видове метални украшения, между които особено широко са били застъпени поясите, украсени с метални пулове, откривани широко в нашата страна [25, 76]. С всички тези свои традиции стопанският живот на прабългарите от Южна Украйна през VIII — IX в. изпъква като близък аналог на стопанския живот на прабългарите от нашите земи. Интересни сходства се откриват и между Кримския вариант на салтово-маяцката култура, изследван подробно от А. Л. Якобсон [103], и някои материали от нашата страна. В района, обхващащ Таманския полуостров и съседните крайбрежни зони около Азовско море, се отбелязват редица следи от прабългарското присъствие, между които и споменатата грънчарска пещ, която по мнението на съветските археолози удивително напомня модела на грънчарските пещи, които и сега се използуват у нас в околностите на гр. Троян. В същия район се откриват и редица аналогии в областта на грънчарството, каменоделството и строителството със спецификата на съответните поминъци у прабългарите от нашата страна.

Наличието на сравнително широк кръг общи поминъци у прабългарите, живеещи в Южна Украйна през VIII — IX в., и у прабългарите в нашата страна потвърждава констатацията, направена още през 1956 г. от съветския археолог Н. Мерперт, че у прабългарите участието в различни видове съзидателна дейност е било по-широко и по-нюансирано, отколкото у някои изцяло номадски племена. „Участието на прабългарите в съзидателна дейност — отбелязва Н. Мерперт — е пораждало отношения от съвсем друг тип между прабългарите и другите източноевропейски народи в сравнение с племената, които така и не са могли да скъсат с номадския начин на живот" [63, с. 5]. За това, че прабългарското стопанство действително е създавало предпоставка за изграждане на сравнително развити отношения със съседните народи, свидетелствува и следното твърдение на С. Айдаров, отнасящо се за X в.: „Археологическите находки на руски изделия в прабългарските земи и на предмети, произведени от прабългарски майстори в руските земи, потвърждават съществуването на икономически връзки, установили се още от десети век" [2, с. 6].

Очертават се и някои области, в които прабългарите както в района на Украйна, така и в нашата страна са имали свои специфични и заслужаващи внимание постижения. Една от тези области, наред с грънчарството и железарството, е било производството на военни амуниции. То личи от голямото разнообразие на военни доспехи и амуниции, носещи оригинални прабългарски названия (алхаси купе, хумсхи купе, тулсхи купе, естрогин купе, хлобрин), както и от намерените разнообразни находки в Украйна и Волжка България. Това, че прабългарите са назовавали тези амуниции (сред които има четири различни вида ризници) със свои собствени думи, в които не се установяват следи от гръцко, латинско или славянско влияние, показва очевидно, че те са познавали и са произвеждали всички тези амуниции още преди да дойдат на Балканския полуостров.

Не будят съмнение и собствените традиции на прабългарите в каменоделството, тухларството и естествено в строителството — занаяти, които са навлезли в прабългарския стопански живот доста преди заселването на прабългарите в нашите земи. Откритото неотдавна Хумаринско градище в Кавказ от VIII в., което е най-близкият аналог на Плиска, подсилва точността на тези изводи [28, 70 — 78].

Накрая заслужава да се отбележи, че изводите за стопанския живот на прабългарите през VIII — X в. в Украйна и в нашите земи, направени въз основа на материалите и изследванията върху салтово-маяцката култура, при по-внимателно разглеждане се оказват твърде близки до обобщената картина на прабългарския стопански живот, дадена в някои писмени източници от същия период и по-специално в сведенията на арабските географи за Волжка България. Близостта между констатациите, направени върху основата на археологическата информация за прабългарите от Украйна и нашите земи, и споменатите преки писмени сведения е едно допълнително потвърждение за точността на направените изводи.

Сходството на стопанския живот у прабългарските племена в нашите земи с племената от района на Южна Украйна, а също и с волжките българи показва, че основните черти на прабългарската стопанска култура (такава, каквато тя се наблюдава в споменатите три района през VIII — X в.) са се формирали през по-ранен период, когато прабългарските племена са живеели на една обща територия. Иначе трудно би могло да се обяснят аналогиите в техния стопански живот, съществуващи не само в най-общ план, но и в редица детайли, след като през посочения период (VIII — X в.) отделните прабългарски племена вече са живеели на стотици километри едно от друго.

Някои от уседналите поминъци, наблюдавани у прабългарите през VIII — X в., е възможно да са навлезли в техния стопански живот през VI — VII в., както предполагат С. Плетньова и редица други учени. Други от техните уседнали поминъци обаче според историческите данни водят своето начало от още по-ранно време.

Трета глава

ОСОБЕНОСТИ НА ПРАБЪЛГАРСКАТА СТОПАНСКА КУЛТУРА

1. СТЕПЕН НА РАЗВИТИЕ НА СТОКОВО-ПАРИЧНАТА РАЗМЯНА И СПЕЦИФИКА НА ИМУЩЕСТВЕНИТЕ ОТНОШЕНИЯ У ПРАБЪЛГАРСКИТЕ ПЛЕМЕНА

Степента на развитие на стоково-паричната размяна е една от най-важните обобщаващи характеристики на стопанския живот, особено когато се отнася за ранните обществено-икономически формации. Известно е, че стоково-паричната размяна е съществувала далеч не у всички ранносредновековни племена и народи и че този вид размяна се появява на определен етап от развитието на производителните сили и производствените отношения, характеризиращ се със сравнително напреднало разделение на труда, създаващо предпоставки за обособяването на отделни специализирани поминъци и отрасли. Ето защо от това, в каква степен се е развил даденият вид размяна у някое племе или народ, може по обратен път да се съди за общото състояние на неговите производителни сили и за степента на развитие на разделението на труда в неговия стопански живот. Така върху основата на такъв най-общ индикатор като наличието или отсъствието у дадено племе на стоково-парична размяна може да се добие представа за общото равнище на неговия стопански живот и за някои негови особености, които трудно могат да се уловят с помощта на археологически или летописни сведения. Всичко това придава твърде голямо значение на дадения проблем и налага той да се проучи особено внимателно по отношение на прабългарските племена.

Сред българските стопански историци, които са се спирали по един или друг повод върху начина, по който са се осъществявали разменните отношения у прабългарските племена, засега решително преобладава становището, че те не са познавали паричната размяна и че у тях е съществувала само натуралната размяна, т. е. размяната, която се осъществява без

наличието както на развити, така и на ранни форми на парите. Това твърдение е вярно само що се отнася до липсата на развити форми на паричния еквивалент у прабългарите. То обаче не държи сметка за обстоятелството, че прабългарите са познавали някои ранни форми на парите. В най-отдавнашната публикация, в която се разглежда този въпрос — цитираната студия на И. Сакъзов, — съществува дори известно колебание по отношение на това, застъпена ли е била и прилагала ли се е широко у прабългарите натуралната размяна [82, 65 — 67]. По мнението на Сакъзов тя се е прилагала само в твърде ограничен обхват при размяната на отделни видове важни селскостопански продукти — вълна, сурови кожи и др. В по-новите публикации, в които се засяга проблемът, тази подчертана резервираност по отношение на разпространението на натуралната размяна у прабългарите вече е заменена с по-широко схващане, според което натуралната размяна е заемала доста видно място в прабългарския стопански живот[1]. Единствено с тази корекция повечето от авторите, писали по дадения проблем след Сакъзов, продължават да се придържат към мнението, че паричната размяна не е била позната на прабългарите и не се е практикувала в техния стопански живот. В една от неотдавна излезлите публикации по прабългарска проблематика се споменава дори, че паричната размяна била „чужда на здравия дух на прабългарина" [15] — твърдение, в което е направен опит да се придаде известна романтичност на това, че прабългарите не познават паричната размяна. По този повод ще се ограничим да отбележим само, че даденото обяснение, колкото и оправдателно да звучи за прабългарите, едва ли може да се приеме за убедително от стопанска гледна точка. Известно е, че когато у някой народ назреят обективните стопански условия за възникване на парична размяна, тогава никакви особености на неговия характер или дух не могат да спрат появата на новия вид размяна.

Във връзка с описаните специфични форми на размяна, основаващи се на използването на ценните кожи и едрия рогат добитък като мерило на стойността на различните стоки, възниква въпросът: правомерно ли е този вид размяна да се разглежда като натурална. Във връзка с това е необходимо да се разгледат по-подробно някои принципни постановки на политическата икономия, отнасящи се до същността на различните форми на размяна, възникнали в процеса на историческото развитие на разменните отношения.

---

[1] Едно от най-широките проучвания по дадения въпрос е на Стр. Лишев [56]. За съжаление обаче и в това изследване не е обърнато внимание на факта, че още преди появата на собствено монетосечене славяните и прабългарите са могли да имат някои по-ранни, немонетни форми на пари.

Добре е известно, че под натурална размяна в политическата икономия се разбира пряката размяна на продукт срещу продукт, при която всеки произволно взет продукт може да се разменя с кой да е друг произволен продукт. При натуралната размяна в класическия смисъл на думата разменните отношения все още не се опосредствуват от строго определен продукт (волове, кожи от златка и др. под.), който да играе ролята на всеобщ еквивалент по отношение на всички останали продукти. Следващата, по-висша стъпка след натуралната размяна според Маркс е неразвитата форма на парична размяна, при която всички разменни отношения се опосредствуват от строго определен вид стока. Третата, още по-висша форма е развитата форма на парична размяна, при която всички стоки съизмерват своята стойност със стойността на благородните метали[2].

От Марксовите постановки относно генезиса и развитието на разменните отношения личи, че преходната форма между натуралната и паричната размяна не трябва да се смесва с натуралната в собствения смисъл на думата. Това особено ясно се вижда от схемите, с които Маркс илюстрира натуралната размяна и неразвитата форма на паричната размяна. Първият вид размяна се осъществява по схемата С — С, т. е. стока срещу стока, докато следващата, по-висша форма се осъществява по схемата С — ВЕ — С, в която в качеството на посредник при размяната на стоките се появява всеобщият еквивалент (ленено платно в примера на Маркс или някаква друга стока).

Разгледаните схеми създават необходимата основа и за решаването на въпроса относно това, към коя форма трябва да бъде отнесена размяната, характерна за прабългарското стопанство. Размяната, осъществявана с помощта на волове и овце или с помощта на кожи от златка, по нищо не се различава от разгърнатия пример, приведен от Маркс, когато стойността на всички стоки се съизмерва в метри платно. И в единия, и в другия случай има не натурална, а ранна (неразвита) форма на парична размяна. Но нека да разгледаме

---

[2] Маркс, К. Капиталът. Т. 1. С., 1968, 68 — 83.

и един доста подробен пасаж от трудовете на Маркс, в който даденият въпрос се засяга върху основата на един конкретен пример, свързан с използването на кожите от златка и кожите от едър рогат добитък у руските племена. „Русия представлява поразителен пример на естествено възникване на знака на стойността (парите — бел. авт.). В онези времена, когато *кожите от добитъка и ценните дивечови кожи там са били пари* (к. а.), противоречието между този нетраен и неудобен за използване материал и неговата функция в качеството на средство за обръщение е породило обичая да го заменят с малки парченца щампована кожа, които по такъв начин са се превръщали в асигнации, подлежащи на изплащане с кожи от добитък или ценни дивечови кожи"[3]. Както личи от приведения пасаж, Маркс разглежда използването на ценните кожи при уреждането на разменните начала в средновековна Русия като специфична форма на парите. Той направо е нарекъл тези кожи пари. В допълнение към това в същия пасаж той привежда и подробен цитат от Дж. Мандевил относно използването на парченца кожа като пари в някогашен Китай и цитира пасаж от Аристотел, в който според Маркс добре е доловено обстоятелството, че когато възникне обективна потребност от парична размяна, ролята на пари може да се поеме от която и да е произвеждана стока.

Следователно размяната, осъществявана с помощта на кожи от златка и едър рогат добитък, трябва да се разглежда не като натурална размяна в строгия и точен смисъл на думата, а като ранна форма на парична размяна. Във връзка с това е необходимо широко разпространените в нашата специална литература възгледи, че славяните и прабългарите не са познавали парите, да бъдат уточнени чрез отразяване на обстоятелството, че на тях са били познати някои ранни домонетни форми на парите. Благодарение на това разменните им отношения са представлявали не натурална размяна в точния смисъл на думата, а ранна и все още недостатъчно развита форма на парична размяна.

Сведенията за разменните отношения у прабългарите трябва да бъдат разграничавани от тези за данъчните им отношения, тъй като смесването на двата вида сведения често води до неправилни изводи, че у прабългарите размяната е носила натурален характер.

---

[3] Маркс, К., Ф. Энгельс. Сочинения. Т. 13. М., 1959, 109 — 110.

За данъчната система в двата основни района, за които имаме сведения — Волжка България и нашите земи, е било характерно облагането на населението с широк кръг натурални данъчни задължения. Както личи от цитираните по-горе сведения за Волжка България, данъците там са се изплащали с ценни дивечови кожи, добитък, мед и пшеница, а чуждите търговци са изплащали мито в натура, чийто размер е бил 1/10 част от внасяните за продажба стоки. В нашата страна от времето на Симеон, Петър и Самуил данъците също са се изплащали в натурална форма. Известно е обаче, че двете системи — данъчната и търговската — са относително независими една от друга, поради което натуралният характер на данъците още не може да се разглежда като доказателство, че и разменните отношения са се осъществявали в натурална форма, както това понякога неточно се допуска.

В стопанската история могат да се посочат редица примери, когато данъците в дадено стопанство са се събирали в натура и същевременно в търговията са се прилагали някои ранни, а често пъти и зрели форми на парична размяна. Подобно съчетание на натурални данъци с ранни форми на парична размяна е съществувало в редица страни, вкл. и в Русия (както това отбелязва Маркс) не само в ранното, но и в по-късното средновековие.

Проследяването на сведенията на арабските географи за Волжка България позволява да се установи, че между данъчната система, характерна за тази страна, и нейната търговска система съществува съвсем очевидно различие. Докато в описанията на данъците, които са събирали волжките българи арабските географи изреждат цяла редица натури (ценни кожи, мед пшеница, коне и др.), в описанията на търговията и размяната у волжките българи те съобщават, че у тях като пари служат ценните дивечови кожи (в по-редки случаи едрият рогат добитък). А това показва, че докато данъчната сфера практически е била организирана изцяло на натурална основа, в търговията вече се е прилагал принципът на съизмерване на стойността на всички продукти с помощта на един и същ определен продукт (ценните дивечови кожи), т. е. оня принцип, който е присъщ на ранните форми на парична размяна. Сведенията на Ал-Масуди за прабългарите от нашите земи показват, че у тях е намирало място съизмерването на стойността на различните стоки със стойността на добитъка[4]. Следователно съществувала е една от добре познатите в политическата икономия ранна домонетна форма на парична размяна. Материалите за Волжка България не се различават в принципен план от тези за нашите земи, тъй като те отразяват един и същи тип размяна — ранната (домонетна) парична размяна.

Специално внимание тук заслужава въпросът за формите на размяна в областта на външната търговия. По-горе беше описано как се е осъществявала външната търговия при волжките българи. Ето защо сега ще се спрем главно на материалите за нашата страна.

Във византийската „Книга на епарха" е описано доста конкретно как са се осъществявали разменните отношения във външната търговия между България и Византия. От нея личи, че идващите в Цариград търговци от България първо са продавали своята стока на заинтересованите византийски купувачи, а след това с получените пари са купували коприна, украшения и други стоки[5]. Този начин на търговия по нищо не се различава от начина, по който са търгували с околните народи волжките българи, руските и някои други древни племена. Така например волжките българи — както беше посочено, — влизайки в контакт с търговците от мюсюлманските страни, първо са им продавали своята стока срещу сребърни дирхами, а след това срещу получените суми са купували интересуващите ги стоки било от мюсюлманските страни, било от някои други околни народи и племена. По същия начин са търгували и русите, при това не само през X в. Това личи от описанията на Ибн-Фадлан, който съобщава, че големите колонии руски търговци, които са посещавали столицата на Волжка България — Булгар, са вършели същото, което са вършели и волжките българи в мюсюлманските страни и търговците от нашата страна през VIII — X в. в Цариград: те първоначално са се заемали с продаването на своята стока и едва след това са купували [50, с. 35] някои интересуващи ги неща срещу получените от волжките българи дирхами.

---

[4] Съветският учен Р. Г. Кузеев превежда от оригинала по следния начин цитирания пасаж от Ал-Масуди: „... бурджаните нямат монети. Всички свои покупки и сватби *те плащат с крави и овце"* (к. а.; Кузеев, Р. Г. Цит. съч., с. 147).

[5] На този факт е обърнал внимание Д. Ангелов в студията си върху стопанския живот по време на Първото българско царство [43].

Начинът, по който са търгували търговците от България в Цариград, е бил следователно твърде широко разпространен в международната търговия от онова време и е бил особено характерен за онези народи, които не са имали собствено производство на благородни метали.

За окончателното преодоляване на доминиращите днес погрешни представи за характера на разменните отношения у прабългарите, а и у славяните по време на Първата българска държава съществено значение има проучването на употребяваните от прабългарите и славяните термини и понятия, свързани с паричната размяна. Между източниците, които най-много могат да спомогнат за изясняването на този въпрос, особено значение има един неотдавна публикуван старославянски патеричен разказ, в който под формата на добавка към основния текст са дадени прабългарско и славянско название на парите, употребявани в нашата страна. Разказът е превод от гръцки на една притча, наречена „За монаха, който продавал кошници". За да стане повествуванието по-ясно на читателя-българин, неизвестният му преводач е сметнал за нужно да посочи срещу някои гръцки думи, употребявани в разказа, техните български значения. Така например срещу гръцката дума малафия той пояснява в полето към текста, че тя означава плетена кошница (плетеньıа кошница), а срещу гръцката дума нумия, т. е. пара, е пояснено, че тя означава това, което в България се нарича турнесен или пенендзен — тоурнеса или пенѧꙃа гл(агол)ѭт[6]. Благодарение на това старание на преводача да поясни неясните гръцки думи чрез неговия разказ са достигнали до нас едновременно и славянското, и прабългарското название на парите. Славянското название на парите е дадено под формата пенензен — пенѧꙃа . Тази форма се среща и в други старославянски ръкописи и е сравнително добре позната на специалистите по старобългарски език. От живите славянски езици единственият език, в който това название на парите е оцеляло до наши дни, е полският.

Другото название на парите, употребено в ръкописа — тоурнеса, няма еквиваленти сред славянските езици. Единственият район на Европа, където могат да се открият някои думи, сродни с тази дума, е районът на някогашната Волжка България и по-специално земите на две от живеещите в този

---

[6] Николова, С. Патеричните разкази в старобългарската литература. С., 1981, с. 302.

район народности — чувашите и удмуртите[7]. Това дава основание да се заключи, че зад думата „турнесен" се крие неизвестно досега прабългарско название на парите. Начинът, по който са изредени двете думи — първо думата турнесен и след нея думата пенензен, също загатва, че първата от тези две думи произхожда от езика на управляващото племе — прабългарите, а другата — от езика на техните съюзници — славяните.

Наличието на собствени названия на парите у прабългарите и славяните е съществено доказателство, че както едните, така и другите са познавали още преди заселването си в нашите земи паричните отношения и паричните форми на размяна. Що се отнася до степента на развитие на паричните отношения у прабългарите в онези райони, в които тези отношения са се формирали и развивали на своя собствена основа, заслужава внимание обстоятелството, че Волжка България е първата източноевропейската страна, която преминава (още в средата на X в.) от по-ниските форми на парична размяна към свое собствено монетосечене. В това отношение тя изпреварва с около две десетилетия Киевска Русия, без обаче това да означава, че между двете страни е имало някаква твърде съществена разлика в степента на развитост на разменните отношения[8]. Причините за ранното преминаване на Волжка България към най-развитата форма на паричното обръщение трябва да се търсят в интензивния търговски живот на тази държава, която още около края на X в. вече е известна като активен посредник в търговията между арабския халифат и страните на Средна и Северна Европа.

Тези факти показват, че прабългарският стопански живот далеч не е бил така „натурален" и примитивен, както го рисуват някои стопански историци, и че в някои случаи, какъвто е случаят с Волжка България, се е стигнало до сравнително ранно въвеждане на монетите в прабългарското стопанство.

След като разгледахме разменните отношения, заслужава да се спрем и на проблема за имуществените отношения у прабългарите. Тази черта от стопанското битие на прабългарите все още не е изследвана, поради което заслужава да ѝ бъде отделено специално място в изложението. Имуществените отношения у прабългарите могат условно да се разделят на два вида: а/ вътрешносемейни и вътрешнородови имуществени отношения; б/ имуществени отношения, които са възниквали между централната държавна власт и самостоятелните родови и семейни единици.

---

[7] Срв. удмуртската дума тырын — плащам (Русско-удмуртский словарь. М., 1960). Заслужава да бъде спомената и афганистанската дума тора — медна пара, а също и близката до нея по звучене дума торлама (означаваща златка), която може би има някаква връзка с обстоятелството, че кожите на златка някога са били използувани като пари.

[8] История культуры Древней Руси, с. 384; Энциклопедический словарь. Т. 4. СПб, 1891, с. 897.

При изследването на вътрешносемейните имуществени отношения у прабългарите особен интерес представляват два източника: „Отговорите на папа Николай по допитванията на българите" и описанията на арабския пътешественик Масуди. В първия източник се съдържа богатство от детайли, свързани с прабългарите, което няма равно на себе си в останалите исторически извори. „Вие заявявате — пише папата, — че сте носили като военно знаме конска опашка" (гл. 33); „че има обичай в отечеството ви , преди да пристъпите в сражение, да се изпраща от вашия господар един проверен и преблагоразумен мъж, който да прегледа всички оръжия, коне и вещи; и оня, у когото се окажат немарливо приготвени, се наказва със смърт" (гл. 40). „Вие твърдите, че ако вашият княз седне на стол..., за да яде, никой не сътрапезничи с него, даже жена му" (гл. 42). „Вие питате дали е позволено да имате едновременно две съпруги" (гл. 51), „дали жената трябва да стои в черква с покрита глава или с непокрита" (гл. 58). „Вие твърдите, че гърците ви забраняват да влизате в черква с повезка от ленен плат, която носите на главите си" (гл. 66)[9].

Етносът, за който се отнасят всички тези подробности, са без съмнение не славяните, а прабългарите, поради което целият източник носи един силен прабългарски отпечатък. Допитвайки се до папата по всички тези пунктове, българският княз Борис е целял да изясни какви промени трябва да се внесат в обичаите на прабългарите след приемането на християнството, поради което той е изложил пред папата (както личи от неговия отговор) цялата система от прабългарски традиции и обичаи. Това е един рядък случай сред историческите източници и тъкмо затова на „Отговорите на папа Николай..." трябва да се гледа като на първостепенен извор за изследване на прабългарската култура.

Сред многобройните детайли, които се съдържат в този източник, има и една подробност, която се отнася за вътрешносемейните имуществени отношения у прабългарите и по-специално за отношенията, свързани с материалното обезпечаване на новосъздаваните семейства. Вие „искате да знаете — отбелязва папата в отговор 49 — дали ви е позволено да давате както по-напред в зестра на съпругите си злато, сребро, волове, коне и др."[10] „Praeterea sciscitanimi si licet exhibere vobis quemadmoden in prius in dotem coniugibis vestris aurus, argentum, boves, equos". Латинският термин dos, който се съдържа в този пасаж в падежната форма dotem, няма друго значение в класическия латинския език освен значението на зестра (сватбен подарък). В римското право терминът dos не се употребява в друг смисъл. В средновековния латински език този термин се употребява и за обозначаване на подаръците, дарявани при годеж и сватба от съпрузите на съпругите. Сред народите от Изтока обичаят да се даряват такива подаръци се среща в един специфичен етнически кръг, в който е разпространена и зестрата, а именно сред кавказките и някои ирански народи.

Що се отнася до термин coniugibis, който е падежна форма от coniux, той се употребява освен в смисъл на съпруга още и в смисъл на годеница, невеста, поради което в горепосочения пасаж думата „съпруга" може да се замени и с думата „невеста", която, струва ни се, отразява дори по-точно смисъла на този термин. Няма основание да се мисли, че в случая става дума не за зестра, а за някакъв друг обичай — например за разпространения сред алтайските народи откуп за невестата (т. нар. калъм или торе), тъй като откупът е противоположен на зестрата и се е давал от младоженеца на бащата на невестата, без да постъпва в непосредствено разпореждане на младото семейство. В нашия случай става дума за материални средства, които се дават на невестата от нейния баща, поради което съвсем точно е използуван латинският термин dos, който служи за обозначаването на такъв тип отношения. Освен това малко по-надолу папата изтъква, че изложеният пред него обичай не само не е греховен, но е законосъобразен, а законосъобразен от позициите на римското право е бил тъкмо обичаят на зестрата.

Вторият източник, споменат в предидущото изложение — описанията на Масуди, съдържащи се в неговата книга „Китаб ал аджаиб", дава сведения от приблизително същия характер. Той посочва, че у прабългарите момичетата „наследяват повече от момчетата", като под наследство очевидно се има предвид получаваната от дъщерите голяма зестра. Освен това Масуди посочва, че „всички свои взаимоотношения, както и сватбените договори прабългарите уреждат с помощта на волове и овце" [13, с. 121], откъдето личи, че зестрата у прабългарите се е изплащала най-вече с добитък. Единствената разлика се отнася само за състава на зестрата, която според първия източник, цитиран по-горе, се е състояла от „злато, сребро, волове, коне и др.", а според Масуди — от „волове и овце". Ако се вземе под внимание обстоятелството, че своите сведения папа Николай е извлякъл от писмото на княз Борис, който най-вероятно е посочил състава на зестрата, характерна за знатните прабългари, а Масуди черпи своите сведения не от наблюдения върху висшите кръгове на прабългарската аристокрация, а от други източници, тази разлика става лесно обяснима. Известно е, че в България през IX — X в. не са се секли златни и сребърни монети, поради което златните запаси в страната (произхождащи от външни източници) са били ограничени и са били съсредоточени главно в ръцете на аристокрацията, докато у останалата част от населението богатството се е състояло главно от домонетни форми на парите и натурални ценности. Ето защо и двата източника отразяват (всеки по своему) достатъчно точно състава на зестрата у прабългарите: единият — у прабългарите от висшето общество, а другият — у останалите слоеве от населението.

---

[9] ЛИБИ. Т. 2. С., 1960, 84 — 112.

[10] Пак там, с. 98.

След като с помощта на тези два източника е установено, че у прабългарите зестрата е била обичайно явление, не е безинтересно да се потърсят аналогии с този прабългарски обичай сред източните народи. Преди всичко заслужава да се отбележи, че сред източните народи зестрата по-рядко играе ролята на главен имуществен обичай, свързан със създаването на новото семейство, отколкото у европейските народи. В качеството на главен имуществен обичай, свързан със задомяването, зестрата се среща на Изток само сред ограничен кръг народи, а именно сред някои малки ирански народи, изолирани във високопланински области, и сред част от кавказките. У останалите източни народи, сред които основно място заемат алтайските, основен имуществен обичай при задомяването е откупът на невестата (калъм, торе), а зестрата, дори когато се среща, играе второстепенна роля и е далеч по-малка от откупа. Традицията да се плаща откуп за невестата у алтайските народи е твърде древна и в еднаква степен е била присъща

на алтайските народи, изповядващи мюсюлманството, на буди стите-алтайци, каквито са били монголците и бурятите, и н езическите алтайски народи, каквито до неотдавна са били якутите и шорците. Ето защо не може да се предполага, че та зи традиция се е вкоренила сред алтайците под влиянието н някои от наложените им през средновековието религии. По скоро в сила е противното — разпространените сред тези народи религии са се приспособили към заварения от тях езическ обичай, свързан с откупа на невестата, и са го оставили непо кътнат.

При иранските и кавказките народи се наблюдава тъкм обратното явление — при тях зестрата носи характер на древе и изначален обичай, а откупът за невестата, въведен сред час от тях, играе ролята на вторично явление, възникнало под вли нието на съседните с тях алтайски народи.

Като правило зестрата у иранските и кавказките народ (там, където тя се е запазила) се състои от два вида ценности добитък и пари. Характерно е също, че една нейна традицион съставка е едрият добитък (волове, коне), докато дребния рогат добитък се среща не във всички случаи и винаги пре ставлява допълнение към споменатата основна съставка. П този пункт, както и по отношение на благородните метал зестрата у иранските и кавказките народи твърде силно напом ня зестрата у прабългарите. Друга съпоставка между праб гарската зестра и зестрата у иранските и кавказките народ е това, че както в единия, така и в другия случай земята и изо що недвижимите имоти не се включват в състава на ценност те, които могат да се предават в зестра. В традиционното па риархално семейство земята се е смятала за неприкоснове собственост на семейната община. Ето защо тези народи дарявали щедро дъщерите си с разнообразни видове движ ми имущества (добитък, пари), но никога не са ги дарява със земя. Земята се е наследявала само по мъжка линия и в ху нея жените (вкл. и старшата жена от семейството) не имали никакви имуществени права. Сведенията на Масу и „Отговорите на папа Николай" показват, че у прабългари земята не е влизала в състава на зестрата. А следовател прабългарските традиции и в това отношение са напомня тези у иранските и кавказките народи.

От специален коментар се нуждае и сведението на Масу че у прабългарите „момичетата наследяват повече от мом тата". Опитите да се намерят някакви паралели в това отно ние ни навеждат отново към традициите, характерни за иранските и кавказките народи. У онази част от тях, за които зестрата е била главен имуществен обичай, разходите, свързани със задомяването на синовете, са били значително по-малки, отколкото разходите, свързани със задомяването на дъщерите. При задомяването на синовете традицията е изисквала да се осигурят необходимите средства за сватбения пир и необходимите подаръци за семейството на невестата, давани при годежа и сватбата, но средствата, необходими за целта, са били многократно по-малки, отколкото средствата, които са се влагали в зестрата на дъщерите. Точно такъв тип отношения е наблюдавал, струва ни се, Масуди, когато е писал, че у прабългарите момичетата наследяват повече от момчетата.

Едно липсващо звено в достигналите до нас сведения относно вътрешносемейните имуществени отношения у прабългарите е въпросът за това, по какъв начин се е разделяло имуществото на семейната община в случай, че синовете не са оставали да живеят в нея. Според традициите, действуващи сред иранските и кавказките народи, у които откриваме засега най-много паралели с характерните за прабългарите имуществени отношения, при отделяне на синовете от семейната община и при нейното разпадане на самостоятелни домакинства наследството се разделя само по мъжка линия. Неомъжените дъщери и внучки на патриархалното семейство са получавали и в този случай полагащата им се обичайна зестра, състояща се от добитък и пари, като с това са се изчерпвали всички техни права върху имуществото на семейната община. Майките на отделните семейства, влизащи в семейната община, не са имали право на самостоятелен дял от собствеността на разделящата се родова община, вкл. и на дял от движимите имоти. Единственото тяхно право е било да вземат ценности, равни на донесената от тях при омъжването им зестра.

Както виждаме, при разглежданата тук източна система жените са били лишени от наследствени права, като се изключат правата, свързани с тяхната зестра. Този принцип се е спазвал дори в случаите, когато някоя жена е овдовявала и е нямала пълнолетни синове, които да наследят пряко баща си. Дори и тогава жената е нямала право да наследи своя съпруг или дори да получи дял от неговия имот, а е можела само да се препитава от оставения имот, без да бъде негова пряка собственичка.

Сред историческите извори, свързани с прабългарите, се е запазил един интересен източник, който показва, че тази твърде характерна черта на дадената източна система — липсата на преки наследствени права у жените, дори когато те са били старши жени в патриархалния род, не е била чужда и на прабългарските имуществени традиции.

Сред богатите материали за прабългарите, произхождащи от Италия, които е събрал при своите проучвания проф. И. Шишманов, се откриват сведения за т. нар. „български обичай за наследяване", или съкратено bulgaro (булгаро), който представлява съществен интерес при изследването на интересуващия ни тук въпрос. Според подробните сведения, съдържащи се в речника на Томазео, обичаят булгаро е форма на наследяване, при която жената няма право на собственост върху имуществото, оставено от съпруга ѝ, но същевременно може да се препитава за сметка на това имущество. „Bulgaro — пише в цитирания речник — се нарича обичаят, според който плодоползуването на всички имоти, оставени на жената, се състои само от алименти (храна, дрехи, жилище), ако има деца (ако са останали деца след смъртта на мъжа ѝ); обаче вдовицата има право сама да си вземе тези средства за прехрана като управителка на имотите заедно с децата и не е длъжна да ги иска от наследника (който е станал по наследствен ред собственик на имотите)."[11] Същите сведения са приведени в по-съкратен вид в речника на Петрочи, издаден през 1887 г.

Нито в римското, нито във византийското право, което е имало определено влияние в Италия в ранното средновековие, не могат да се открият преки аналогии с описания обичай. Във византийското право, един от адептите на което в Италия се е наричал Булгарус, имуществените права на жената са били значително по-високи, отколкото тези, които се наблюдават в обичая булгаро. Жената според византийските закони е имала право на собственост било на част от наследството (в случай, че е била бездетна), било на цялото наследство, ако е имала деца (вж. Еклога. М., 1965, титул 11, точка 77). Ето защо описаният обичай не е възникнал под влиянието на византийското право и едва ли дължи своята поява на споменатия по-горе юрист Булгарус, чиито юридически изяви са свързани със системата на византийското право. Юридическата парадигма, отразена в този обичай, трябва да се търси не във византийското и още по-малко в римското право, а на друго място. Не е трудно да се види, че най-близки аналози в това отношение са описаните по-горе източни традиции, според които жената не е имала право да наследява мъжа си, но същевременно е имала право да се препитава от неговия имот. Обичаят булгаро с всички свои особености представлява интегрална част не от класическите правни системи, а от описаната по-горе източна система, разпространена сред някои ирански и кавказки народи, при което наследяването става само по мъжка линия, поради което жената не е могла да получава в собственост нито целия имот, оставен от мъжа ѝ, нито дори отделна негова част. Твърде е възможно този специфичен обичай да е бил пренесен в Италия от прабългарите по време на техните заселвания там през ранното средновековие[12], тъй като у тях вече бяха открити други два елемента, принадлежащи към същата източна система на имуществени отношения, а именно: предоставянето на големи зестри, състоящи се от добитък и пари, невключването на недвижими имоти в състава на зестрата и като цяло по-високи разходи за задомяването на момичетата, отколкото за оставащите в родовата община синове. С пълно основание, струва ни се, И. Шишманов е включил материалите, отнасящи се за „българския обичай на наследяване", към откритите от него прабългарски следи в Италия, тъй като в случая действително става въпрос за обичай, който има отношение към прабългарските имуществени традиции.

---

[11] Шишманов, И. Избр. съч. Т. 2. С., 1960, с. 392.

Аналогиите на обичая булгаро сред източните народи могат да бъдат частично разширени и чрез някои алтайски сходства, тъй като у алтайските народи жената също е нямала правото да наследява имуществото на мъжа си. По този пункт традиционното право на алтайските народи ни представя подходящ материал за сравнение. Но наред с това в традициите на алтайските народи се съдържа и една особеност, свързана с т. нар. „левират", който е задължавал овдовялата съпруга да се омъжи за някой от роднините на своя мъж и не ѝ е предоставял възможността да живее самостоятелно като ползувател на оставените имоти. Ето защо традициите на алтайските народи само частично се съгласуват с контекста на обичая булгаро и представляват непълно негово подобие.

---

[12] [illegible] заселванията на прабългари в Италия през VI — VII в. вж. сведенията, систематизирани у акад. Д. Ангелов в неговата монография Образуване на българската народност. С., 1971, 204 — 205.

Взети в своето единство, трите източника, разгледани в досегашното положение — „Отговорите на папа Николай", описанията на Масуди и сведенията за обичая булгаро, позволяват да се направи следната равносметка за вътрешнородовите имуществени отношения, характерни за прабългарите:

1. Земята и другите видове недвижими имущества у прабългарите са били неприкосновена собственост на семейната община. За да се защити неприкосновеността на тези елементи от общата семейна собственост, те не са могли да бъдат предавани в зестра или в наследство на жените, тъй като това би довело до отчуждаване на недвижими имущества в полза на други родове, а заедно с това и до подронване на икономическите условия за съществуване на голямата семейна община.

2. Липсата на преки имуществени права на жените върху недвижимите имоти се е компенсирало донякъде от големите размери на предоставяните им зестри. Разходите за задомяването на момичетата съгласно сформиралите се при прабългарите традиции са били като правило по-големи от тези, свързани със задомяването на оставащите при рода синове. Тъкм тази особеност е привлякла вниманието на Масуди, който отбелязва, че у прабългарите момичетата получават по-голямо на ледство от момчетата.

3. Голямото наследство на момичетата у прабългарит е носело напълно характера на зестра и се е състояло изцял от движими имущества (главно добитък и пари). Ето защ то свидетелствува не за някакво особено високо положени на жените в прабългарската родова уредба, а е резултат о една специфична структура на имуществени взаимоотношени при която имуществените права на жените са доста силно и разени по отношение на движимите имоти, но същевремен недвижимите имоти остават прерогатив само на наследници по мъжка линия. Към същата структура на взаимоотношени принадлежи и обичаят да се дава на овдовелите съпруги пр вото да ползуват оставените от мъжа им имоти, но същевреме но да не им се позволява да наследяват пряко своя съпру отразени в обичая булгаро.

Като цяло системата на вътрешнородовите имуществе отношения у прабългарите напомня традициите на иранск и кавказките народи и има отделни, по-слабо изразени ана зи и сред традициите на алтайските народи.

След като разгледахме вътрешнородовите имуществени отношения у прабългарите, заслужава да се спрем и върху втория тип — междуродовите и отношенията между централната власт и рода.

Основна разновидност на отношенията между централната власт и рода са били данъчните отношения, сведения за които има оставени в историческите източници, главно отнасящи се за живота на волжките българи. Ако се съди по многобройните източници от арабски произход, в които е описан животът на волжките българи, у тях е съществувала една доста развита данъчна система, включваща както данъци върху годишното производство, така и данъци върху придобитото имущество по време на военни походи и мита върху внасяните за търговия продукти. От описанията на Ибн-Фадлан, посетил Волжка България през 921 г., а също от описанията на арабските книжовници от т. нар. „Хорасански кръг" личи, че всяко домакинство е изплащало данък, чиято стойност се е равнявала на стойността на една кожа от златка или от самур. Проучванията на Т. Левицки показват, че основният вид ценни дивечови кожи, с които са се изплащали данъците у волжките българи, са били кожите от златка, а труднопреводимата дума dala, с която в арабските съчинения се обозначава основният вид ценна дивечова кожа у волжките българи, съответствува на персийското название на златката. Този извод на Левицки ние бихме подкрепили и с още попълна аналогия, произлизаща от една от разновидностите на новоперсийския език — езика дари, в който златката се нарича „дала". Според арабските източници кожите от златка у волжките българи са изпълнявали ролята на пари и са се равнявали по стойност на 2,5 арабски сребърни дирхама. Високата стойност на кожите от златка показва, че те са служили у волжките българи като своеобразен заместител на липсващите в тяхното стопанство златни монети. Във връзка с това заслужава да се отбележи и сходството на названието на златката (дала) у волжките българи с названието на златото (тала, тиля) у редица средноазиатски народи, принадлежащи към иранския и алтайския етнически кръг. По всичко личи, че в езика на волжките българи думите златка и злато са били еднокоренни и своето специфично название „дала" златката е получила в резултат от това, че тя е служела като своеобразен заместител на златото.

Характерната за прабългарите от нашите земи данъчна система все още остава в неизвестност. Липсват преки данни, по които да се съди дали ценните дивечови кожи и в нашата страна са изпълнявали същата роля както в стопанството на волжките българи и дали у Аспаруховите българи златката е носела същото название както у волжките българи. Прави впечатление обаче, че в езика на българските славяни златката и златото са думи с един и същи корен — нещо, което не е познато практически сред нито един друг славянски народ. У русите, поляците, чехите и другите славянски народи златката се нарича „куна" и нейното название не стои в пряка връзка със златото, както това се наблюдава в нашия език. Във връзка с това може да се предположи, че паралелът между названията на златката и златото у българските славяни е възникнал под влиянието на някаква парадигма, свързана с прабългарите, още повече че в езика на волжките българи също се проследява подобен паралел.

Особеност на данъчната система на волжките българи е, че в нея са се съдържали наред с разпространените сред всички народи данъци върху годишното производство и някои твърде специфични видове данъци, какъвто е бил сватбеният, изплащан от поданиците при тяхното задомяване. Този данък е отбелязан многократно в арабските източници, поради което едва ли можем да се съмняваме в неговото съществуване. Според Ибн-Фадлан всеки волжки българин, който се е оженил, е трябвало да изпрати на княза на Волжка България делва медовина или пшеница, а според книжовниците от „Хорасанския кръг", чиито сведения са обобщени от Б. Заходер, изплащаният в случая данък се е равнявал на една глава едър добитък (кон или вол). Твърде е възможно като всеки натурален налог този данък да е варирал в зависимост от особеностите на стопанството у задомяващите се и при онези от тях, чието стопанство е било предимно скотовъдно, да се е изплащал с добитък, а при онези, чието стопанство е било земеделско — със земеделски продукти. Етнографски анализи на този специфичен данък е твърде трудно да се открият. Известните ни два примера от подобен род произхождат от района на Кавказ, където сред абхазците е било прието дори през XIX в. при сватба да се подарява на феодала крава или вол, а при сваните князът е имал правото да иска от неомъжените вдовици в случай, че те останат без семейство повече от една година, част от полагащия му се сватбен данък.

И двата кавказки народа, у които се е запазил този обичай, са познати още от ранното средновековие (V — VI в.), когато те са живеели в непосредствено съседство с Кубратовите българи. У по-отдалечените от района на Кубратова България кавказки народи подобни обичаи не са се запазили. Не ни се удаде да открием и някакви сходни видове данъци и сред иранските райони.

И накрая заслужава да се спрем накратко и върху имуществените наказания у прабългарите. В Ореховската грамота, датираща от XIII в., са обозначени два вида специфични имуществени наказания: „фун'' (глоба за убийство) и „конски тат'' — глоба за отвличане на коне[13]. И двата термина са от подчертано източен произход. Първият от тях съответствува на термина „хун'' (глоба за убийство), характерен за персийския, кюрдския и татския език, и преминал в тюркските езици под формата „кун'' (глоба за убийство). Вторият термин — „тат'', води своя произход от глагола „тата'' — отвеждам, отвличам, разпространен както сред иранските, така и сред кавказките народи, откъдето у тях са произлезли думи като „татавул'' — грабеж, „татугай'' — порок, и др. и под чието влияние у тюркските народи се е появила думата „тат'' — изменник, отстъпник, която принадлежи към същото семантично гнездо. При наличието на тези източни паралели може да се предположи, че термините „фун'' и „тат'', употребени в Ореховската грамота вместо обичайните за XIII в. термини „вира'' и „кражда'', са реминисценция на някаква по-стара терминология, свързана с прабългарските административни традиции. Във връзка с това може да се предположи, че у прабългарите убийството и кражбата са се наказвали наред със суровите телесни наказания и с определени имуществени наказания.

Като цяло заслужава да се отбележи, че историческите сведения и подадки, разгледани в нашето изложение, свидетелствуват за едно доста широко разнообразие от имуществени отношения у прабългарите. Хвърля се в очи и сходството на редица прабългарски имуществени отношения с тези, характерни за иранските и казказките народи, причините за което трябва да се търсят в твърде тесните и многовековни контакти между прабългарите и етносите от споменатите две групи.

---

[13] Ильинский, Г. И. Грамоты болгарских царей. М., 1911.

2. ПРЕГЛЕД НА СВЕДЕНИЯТА, СЪДЪРЖАЩИ СЕ В ПИСМЕНИ ИЗВОРИ ЗА СТОКИТЕ, ПРОИЗВЕЖДАНИ И ПРОДАВАНИ ОТ ПРАБЪЛГАРИТЕ

Сведенията за стоките, произвеждани и продавани от прабългарите, са важен източник за изследване на техния стопански живот. Споменатите в писмените извори прабългарски стоки в зависимост от характера на сведенията за тях могат да се подразделят на две групи:

1. Изделия и продукти, за които е указано непосредствено в писмените източници, че са се произвеждали от прабългарите и са се изнасяли от тях;

2. Изделия и продукти, чиято прабългарска принадлежност се установява от характера на техните названия.

В нашата специална литература все още не е правен опит за събиране и систематизиране на сведенията за стоките, характерни за прабългарите. А същевременно не подлежи на съмнение, че проучването на този въпрос би позволило да се направи съществена стъпка напред при изясняване съдържанието на прабългарския стопански живот, тъй като на тази основа може да се установи кои продукти са били особено типични за прабългарското стопанство и са насочвани дори за износ и респ. кои продукти са били по-малко типични и са се използували изключително за задоволяване на вътрешните потребности на прабългарите.

Ще разгледаме поотделно данните, съдържащи се в писмените извори за всяка една от споменатите две групи изделия и продукти:

а) *стоки, за които е указано пряко в писмените източници, че са били широко произвеждани (респ. добивани) и изнасяни от племената, принадлежащи към прабългарскат племенна общност.*

В тази първа група трябва да се отнесат в хронологиче ред следните продукти и изделия, посочени в писмените източници:

1. Ценните дивечови кожи, изнасяни от оногурите пре VI в., за които пише готският историк Йорданес в негова добре известна „Гетика''. Според сведението, оставено от него, оногурите били известни с това, че „от тях иде търговията с хермелинови кожи'', а това показва, че оногурите са били едни от главните доставчици на хермелинови кожи сре племената, описани от Йорданес[14].

---

[14] ИБИ, т. 2, с. 337.

2. Рибата ,,ксистон", спомената вече в предидущото изложение, която византийският хронист Теофан нарича ,,българската риба ксистон"[15].

3. Рибата ,,мурзули", която както и първият вид риба се е ловяла в р. Кубан и е спомената у Теофан в същия пасаж, в който се говори за ,,българската риба ксистон"[16].

Споменатите два вида риба представляват особен интерес поради това, че те са били продукти, изнасяни непосредствено от района на някогашната Кубратова България.

4. Изделията от две ценни дървесни породи, които са растели в земите на волжките българи и са се наричали по данни на редица арабски автори ,,халандж" и ,,хаданк". Според оставените сведения първото от тези дървета се е отличавало с красотата на своята дървесина, от която са се произвеждали различни луксозни за времето си предмети от дърво — кутии за скъпоценности и др. Вторият вид дърво се е ценял за необикновената си твърдост, поради което е служел за изработването на хубави стрели. Стрелите, направени от това дърво, наречени у арабските автори ,,тир-и-хаданк", са били широко известни през ранното средновековие в страните на Близкия изток[17].

5. Восъкът, наричан на езика на волжките българи ,,авус", е бил една от главните износни стоки на Волжка България. Същото се отнася и за прочутия мед от Булгар, за който подробно се писа в предидущото изложение[18].

6. Ловните соколи също са влизали в кръга на стоките, изнасяни от Волжка България[19]. Ако съдим по намерената при с. Мурфатлар, Северна Добруджа, и коментирана от В. Бешевлиев рисунка на ловен сокол с придружаващ я надпис на езика на прабългарите, заселени в нашите земи, този вид соколи се е наричал ,,тонган"[20].

7. Освен посочените стоки от Волжка България са се изнасяли още ценни дивечови кожи, рибно лепило, мечове, ризници и метални и стъклени украшения, но прабългарските названия на тези стоки не са приведени в арабските източници[21]. Изнасял се е и някакъв вид екзотична стока, наречена кост от животното ,,хуту".

8. В руските летописи, описващи събития от края на X— началото на XI в., Волжка България се споменава на няколко места и като износител на жито [2, с. 18]. Основните земеделски територии на Волжка България са били разположени край ниския ляв бряг на р. Волга, където земите частично са се заливали по време на пролетното прииждане на реката и почвата е оставала сравнително овлажнена дори през сушави години. Вследствие главно на тази особеност Волжка България е добивала сравнително добра реколта дори в неблагоприятни за останалите райони на Източна Европа години и е могла да им предлага част от своето жито на твърде износни цени[22].

9. Все още остава недостатъчно изяснен въпросът, в каква степен прабългарите от нашите земи са участвували в износа на някои продукти за Цариградския пазар, както и в големия износ на сол от Трансилвания, тъй като византийските и западните източници за разлика от арабските, отнасящи се за волжките българи, не дават подробни описания, позволяващи да се установи непосредственото присъствие на прабългарски търговци при износа на тези продукти от България. Засега за евентуалното участие на прабългарите в търговията със сол можем да съдим само по това, че и в двата главни солодобивни района през IX в. — Трансилвания и присъединеното към България Поморие — се откриват градове с прабългарски имена (гр. Турда в Трансилвания и Тутхон — днешно Поморие).

Тези названия загатват за определено прабългарско присъствие в двата главни солодобивни района, но какви точно функции са изпълнявали прабългарите от тези селища — дали те са организирали солодобива, или непосредствено са търгували — това е трудно да се изясни само с помощта на подобни косвени сведения.

Всички споменати в предидущото изложение стоки с изключение на тези, описани в т. 9, са посочени в исторически извори, чиято достоверност и автентичност е сигурно установена. Преди да пристъпим към коментара на систематизираните факти, заслужава да разгледаме и сведенията за стоките от втората група, чиято прабългарска принадлежност се установява върху основата на техните названия.

---

[15] ГИБИ, т. 3, с. 261.

[16] Пак там, с. 260.

[17] Най-подробен преглед на изворите по въпроса е даден у З. Вали-ди-Тоган (Ibn Fadlan Reisebericht. Leipzig, 1939).

[18] Путешествие Абу Хамида Ал-Гарнати, с. 30; Топонимика востока. М., 1969.

[19] История культуры Древней Руси, с. 319.

[20] Бешевлиев, В. Етническата принадлежност на ранните надписи от Мурфатлар. — Векове, 1974, № 4, 12 — 22.

[21] История культуры Древней Руси, 319 — 320.

[22] Вж. сведенията, които дава за земеделието в този район Т. Ф. Милер в Описание живущих в Казанской губернии народов. СПб, 1791, с. 3.

б) *изделия, от чиито названия се установява, че са били произвеждани и продавани от прабългари:*

1. Златарски изделия с особен вид изработка, наречени на персийски „муза-и-булгар", т. е. български филигран (вж. по-горе). С кое от прабългарските племена е свързано названието на тези изделия в персийския език, е трудно да се установи, тъй като еднакво възможна в случая е връзката както с волжките, така и с живеещите по-близо до Персия кавказки българи.

2. Фино обработените кожи, дъбени по специален начин (с кори от върба и бреза), които са познати в много езици под названия, свързани с името на гр. Булгар (срв. болгари, булхори, ал-булгари, булигаар, булгаро и дори древносирийското βλεχαρω[23]. По сведения, цитирани в предидущото изложение, като производители и износители на тези кожи са известни засега само волжките българи.

3. Вид шапки с особена форма, наречена у Закария Казвини шапки от Булгар. За формата на тези шапки може да се съди по една рисунка в неговата „Космография", в която формата на някакъв особен вид риба в Каспийско море се сравнява с тези особени шапки, а самата риба се нарича „рибата българска шапка" (Samaka ala al-Qalansu wa al Bulgaria. — In: Kazwini, Z. Kosmografie. Leipzig, 1868, S. 259).

4. Един вид музикални инструменти (т. нар. „булгара" или „булгарина"), който у нас се среща и до днес особено в Североизточна България и от нашата страна е проникнал в Мала Азия, а впоследствие е достигнал и в някои по-отдалечени страни, като Алжир. Това е вид тамбура с удължени пропорции между шийката и туловището и със специфичен тембър[24]. Към музикалните понятия, свързани с прабългарите от нашите земи, принадлежи и сърбохърватското название „бугарщица" — вид епична песен с особен дълъг стихотворен размер и с цезура в средата на стиха. В сърбохърватския език за жалното пеене се употребява думата „бугарити", която

---

[23] За древносирийската дума „βλεχαρω" — вж. ZDMG. 1893, p. 524.

[24] **Сефтерски**, Р. Старинният народен инструмент „булгария" или „Tanbur bulghary". — Изв. Инст. музикозн., т. 15, 1970, 187 — 211.

по всяка вероятност има някаква връзка с „бугарщицата", а оттам и с прабългарите по нашите земи.

5. В руския език с името на прбългарите е свързан друг вид музикален инструмент — т. нар. „болхарь" — вид големи звънци, закачени по сбруята на конете, теглещи шейни, чието название очевидно е свързано с названието на гр. Булгар[25].

6. В Псковска област на СССР с думата „болгар" се нарича вид дървен материал, а именно големите дървени трупи, предназначени за изработване на железопътни траверси. Как и кога е възникнало това название в този район, сравнително отдалечен от Волжка България, засега не е установено, поради което връзката с прабългарския етнически елемент не може да се смята за напълно сигурна[26].

7. Във византийските исторически източници се срещат изрази като „български наметала", „български колани", „български дрехи", където думата „български" е употребявана в смисъл на прабългарски [13, с. 99]. С тези изрази без съмнение са назовавани предмети, които са били типични за прабългарите и естествено са се изработвали от самите тях. Те също могат да бъдат поставени в един ред със споменатите дотук изделия с тази само особеност, че поради своя специфичен характер са били произвеждани за задоволяване на собствените потребности на прабългарите и не са известни случаи на износ на подобни изделия за Византия или някоя друга страна.

8. С името на прабългарите се оказват свързани и названията на някои особени видове земеделски култури. Така например червеното просо (наричано още и сорго) в руския език е получило названието „болгарское пшено", т. е. „българско просо"[27]. В Северна Италия, където, както е известно, е имало цели селища и дори цяло графство, населено през ранното средновековие с прабългари, един вид жасмин се нарича „булгарино"[28]. Първото от споменатите две растения е пренесено в Русия от юг и доколкото се отнася за растение с южен произход, възможно е негови преносители да са били

---

[25] **Даль**, В. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 1. М., 1981, с. 111.

[26] Псковский областной словарь. Т. 1. Л., 1967, с. 101.

[27] **Даль**, В. Цит. съч., с. 110.

[28] **Петканов**, И. Българо-романските езикови връзки. — Съпоставително езикознание, 1981, № 3 — 5, с. 157.

волжките българи. Това се подкрепя и от обстоятелството, че просото през IX — X в. е било главната земеделска култура на волжките българи, както това е установено върху основата на многобройни арабски източници. Второто название „булгарино" се отнася също за южно растение, което, макар и да е било пренесено също в страна с топъл климат, в която жасминът вирее добре, очевидно не е било познато за нея в тази си специфична разновидност. Областта на Италия, в която се открива това растение, както и неговият южен характер загатват, че негови преносители са били най-вероятно заселените в Италия прабългари. Дори да се приеме друг възможен вариант — а именно, че преносители на този вид жасмин са били славяни от българската група или просто българи в съвременния смисъл на думата, тогава ще трябва да се търси отговор на въпроса: а откъде е попаднало подобно растение у славяно-българите, след като то е нетипично за коренните земи, обитавани от славяните преди заселването им на Балканския полуостров. И в този случай ще трябва очевидно да се търси някакъв южен и същевременно неславянски източник, който е предал споменатото специфично растение на славяните, а след това те са го пренесли в Италия. Такъв източник при наличието на особено тесните етнически контакти между славяни и прабългари, се очертават да бъдат най-вероятно прабългарите. И при двете възможни хипотези за пренасянето на растението: директната хипотеза, свързана със заселване на прабългари в Италия, и индиректната — основаваща се върху славянско посредничество, в основата на пренасянето се оказват в крайна сметка прабългарите. Обстоятелството, че жасминът е растение с подчертано южен характер — негови типични райони са Закавказието и Средна Азия, показва по наше мнение доста красноречиво кой е бил етносът, с който е свързана появата на това растение в областта на Венеция.

В приведения списък се цитираха само онези названия, за които има достатъчно доказателства, че водят своя произход от прабългарите. Извън кръга на вниманието остават (поради липсата на доказателствен материал, подкрепящ тяхната пряка връзка с прабългарите) следните думи:

а) в наречието на донските казаци един сорт пшеница се нарича „болгарка"[29]. Това название е идентично с названието на големите пазарища в района на някогашната Волжка България, където например в гр. Куйбишев пазарището и до днес се нарича на простонароден език „болгарка". При все това възможно е даденият сорт пшеница да е бил предаден на донските казаци не от прабългари, а от българи в по-късно време, поради което засега ще се ограничим само да отбележим съществуването на този сорт у донските казаци.

б) у кюрдите в Кюрдистан един вид пипер са нарича „булгар". В близост до Кюрдистан са отбелязани заселвания на прабългари както през ранното, така и през по-късното средновековие. В XI — XIV в. в съседство с Кюрдистан е съществувало едно малко самостоятелно княжество, наречено Булгар (в района на днешната планина Булгар даг в Мала Азия)[30]. Въпреки това произходът на названието на този сорт пипер си остава все още неясен, както впрочем не е достатъчно изяснен и етническият произход на населението от споменатото княжество.

Трудно може да се установи и точното време на възникването на румънската дума „булгарие" — хубава зеленчукова градина, унгарската дума „булгаркертес" — градинар, и италианската дума „булгаро" — крик, макара за повдигане на тежести. Ето защо тук само ще отбележим тези думи, материал за които се съдържа в изследването на И. Петканов[31].

След като разгледахме съдържащите се в различни източници названия на изделия и земеделски култури, свързани с прабългарите, за едни от които е посочено непосредствено, че са били произвеждани и продавани от прабългарите, а за други връзката с прабългарите е запечатана в самото им название, заслужава да групираме събрания материал, за да може да изпъкнат по-ясно областите, в които прабългарите са проявявали най-висока стопанска активност. Като се започне от по-ранните към по-късните материали, на първо място трябва да се спомене търговията с дивечови кожи, която през VI в. е била най-известният поминък на оногурите, а в по-късно време — през IX — XI в., се е практикувала в не по-малка степен и от волжките българи. Втора съществена област на стопанска активност у прабългарите е бил риболовът, както това личи от сведенията за Кубратова България, записани у Теофан, и сведенията за волжките българи от по-късно време. Обстоятелството, че волжките българи са готвели своите ястия изключително с рибна мас вместо с животинска и са изнасяли широко рибно лепило, е достатъчно красноречива атестация за размаха на техния риболов. В областта на занаятите у прабългарите от VIII — X в. сравнително висока активност се наблюдава в кожарството, дървообработката, железарството и златарството (в последния случай данните от писмения източник са дадени, без да може да се установи за кое прабългарско племе се отнасят).

---

[29] Словарь русских донских говоров. Т. 3. Л., 1968, с. 268.

[30] **Венедикова**, К. Историята на Ахмед бей Шикяри. Доклад пред Първия международен конгрес по българистика. С., 1981.

[31] **Петканов**, И. Цит. съч., 156 — 157

Накрая заслужава да се отбележат и данните за една доскоро подценявана, а в повечето случаи дори отричана област на стопанската активност у прабългарите — земеделието. Обстоятелството, че две южни растения — червеното просо и един особен вид жасмин, биват пренесени най-вероятно от прабългарите — едното в района на Волжка България, а другото в Италия, — показва, че съдържащите се в писмените извори преки сведения за земеделие у волжките българи в края на IX — X в., както и констатираното от съветските археолози съвпадение между времето на появата на плужното земеделие във Волжка България и времето на заселването на волжките българи в нейните земи почиват върху достатъчно здрава основа. По всичко личи, че земеделието не е било поминък, непознат за прабългарите по времето на заселването им във Волжка България, и че в прабългарското земеделие още отпреди разпадането на Кубратовата държава просото вече е заемало мястото на основна земеделска култура (разпространението на червеното просо в Русия тясно се е свързало с името на волжките българи). В тази светлина направените в предидущия раздел констатации, че коренът на някои от уседналите традиции у прабългарите трябва да се търси още в един твърде ранен период (нека не забравяме, че червеното просо е изобщо култура, присъща на засушливите райони на Средна Азия, където тя е най-широко разпространена) ,намират своето потвърждение върху основата на цитираните тук данни от писмени източници.

Обстоятелството, че прабългарите са познавали земеделието още преди заселването си в нашите земи, се подкрепя напоследък и от един твърде съществен факт, свързан със земеделските оръдия — изследванията на някои специалисти-аратролози показват, че с аварите и прабългарите е свързана появата на два особени вида железни плугове — лопатовидния плуг и плуга с форма на двузъбец, които не са се срещали

преди това в заселените от тях райони на Източна Европа[32] В нашата страна лопатовидни плугове са открити в Плиска, Преслав, Дългопол, Каварна и на още 6 други места. Открити са на територията на Първата българска държава главно в нейните отвъддунавски земи също и образци, принадлежащи към двузъбите плугови форми, които — това заслужава специално да се подчертае — се употребяват и до днес в райони на Памир и Хиндукуш сред някои дардски народи, например народа „кати"[33]. Появата на тези видове плугове, характерни за Изтока, в земите на Първата българска държава показва, че прабългарите не само са пренесли отделни видове земеделски култури, но са пренесли и някои специфични оръдия, употребявани в тяхното земеделие преди заселването си в нашите земи.

Интересно е да се отбележи, че някои традиции, характерни за прабългарите, са оставили понякога следи в райони, отдалечени на стотици километри един от друг. Такъв е случаят със споменатите плугови разновидности, с някои видове шевици, пренесени от прабългарите в различни места на тяхното заселване. Така например в Италия един вид бродерия се нарича „булгаро", а в СССР в райони на Поволжието се среща терминът „болгарский крестик", употребяван от местното население също в областта на бродерията. Тези съвпадения показват, че специфичните традиции на даден народ, с които той се е отличавал в една или друга област от околните народи, не са оставали незабелязани от тях и трайно са се свързвали с името на този народ. Така именно са възникнали изрази като „българска бродерия", „български жасмин", „българска юфт", „българско просо", които редом с историческите извори на археологическите сведения представляват една допълнителна характеристика на специфичните моменти в стопанството и бита на прабългарите.

---

[32] Henning, J. Ostasiatische Einflusse auf die Landwirtschaftlich Production Ost und Sud-ost Europas in früben Mittelalter. In: Плиска — Преслав. Т. 1. С., 1981, 66 — 69.

[33] Грюнберг, А. Л. Языки Восточного Хиндукуша. М., 1980 с. 46, където двузъбият плуг е наречен „křov".

3. ПРОИЗХОД НА ПРАБЪЛГАРСКИТЕ СТОПАНСКИ ТРАДИЦИИ В СВЕТЛИНАТА НА ОЦЕЛЕЛИТЕ В ИСТОРИЧЕСКИТЕ ИЗТОЧНИЦИ ПРАБЪЛГАРСКИ ДУМИ, СВЪРЗАНИ СЪС СТОПАНСКИЯ ЖИВОТ

Приведените в предидущото изложение прабългарски названия на изделия и продукти позволяват да се пристъпи и към изясняването на сложния и все още недостатъчно проучен проблем за произхода на прабългарските стопански традиции. Тези названия, доколкото се отнася за думи, използувани непосредствено от прабългарите, представляват един безпристрастен източник, който създава възможност да се избегнат каквито и да са умозрителни и априорни конструкции при изследването на дадения въпрос. Като се съпоставят прабългарските стопански думи със стопанските думи, употребявани в един достатъчно широк кръг европейски и азиатски езици, обективният изследовател на въпроса е в състояние (дори при пълното отсъствие на някаква априорна концепция) да установи в кои езици са се употребявали или се употребяват най-много стопански думи, еднакви или сходни с тези, които са били употребявани от прабългарите, и на тази основа да разкрие нишките, които свързват прабългарските стопански традиции с традициите на други народи и племена. Описаният подход не е нещо ново в науката и е използуван вече при изясняване произхода на стопанските традиции на такива етноси като келти, славяни, древноиндийски племена и др.[34] Силата на този подход е в използуването на възможностите, които предлага масовото обследване на стопанската лексика, и резултатите зависят в най-голяма степен от това, доколко пълно е обхванат стопанският лексикален материал, необходим за изясняването на стопанските връзки на един или друг народ. Опитът показва, че колкото по-малко са оцелелите стопански думи от езика на дадено племе, толкова по-широк кръг езици трябва да бъдат консултирани при набирането на съпоставителен материал за изследване на произхода на неговите стопански традиции. С оглед на тази особеност при проучването на дадения въпрос се оказа необходимо да се привлекат стопански думи и термини не само от алтайските езици (с което най-често се ограничават пишещите по прабългарската проблематика), но и от средноиранските и съвременните ирански езици (согдийски, бактрийски, средноперсийски и др.), фино-угорските, кавказките езици (вкл. и малко проучените у нас в стопанско отношение езици от картвелската група),[35] езици от Закавказието и Мала Азия (хетски, арменски) и някои древни и съвременни близкоизточни езици — асирийски, древносирийски, шумерски, коптски, арабски, иврит и др. Стопанските думи и термини в преобладаващата част от посочените езици са проучени в езиково (вкл. и в етимологично) отношение, поради което стопанският историк, привличащ тези думи като сравнителен материал, може да се ползува широко от резултатите на езиковедските изследвания и да избягва неспецифичната за него задача да търси сам езикови етимологии и обяснения за думите, с които борави. Задачата, която трябва да решава стопанският историк в случая, е не да изяснява етимологиите на отделните думи у различните народи, а да приеме като определена даденост направеното от езиковедите и да систематизира случаите, когато определено изделие или продукт фигурират под едно и също название у прабългарите и у някои други народи. Систематизираният в резултат от направените сравнения на прабългарската стопанска лексика със съответната лексика на други народи материал е представен в табл. 1. С цел по-ясното проследяване на стопанските връзки на прабългарите с народите от Кавказ, Волжка България и източните страни събраният материал е представен в таблицата в разбивка, съдържаща трите споменати района. Непосредствено след таблицата е приведен списък на съдържащите се в нея съкращения.

---

[34] По отношение на славяните един от най-интересните и убедителни приложения на дадения подход принадлежат на Б. Рыбаков в неговите изследвания, посветени на селскостопанските поминъци и особено на занаятите у древните славяни [81].

[35] Стопанската лексика на картвелските езици остава недостатъчно проучена в нашата страна главно поради това, че най-съществените материали в това отношение са написани с малко познатата у нас грузинска писменост. Възможност за събиране на по-широки сведения по дадения въпрос ни даде специалното ни запознаване с грузинския език и грузинската стопанска терминология, както и с варианта на грузинската писменост, употребяван у сваните — едно от племената, които някога са живели в непосредствено съседство с кавказките българи.

Таблица 1

Аналогии между прабългарските думи, свързани със стопанската област, и стопански думи, употребявани от други народи

Прабългарски стопански думи и техните значения	Аналогични думи, разпределени по райони, в които са отбелязани		
	В Кавказ и Закавказието	В Поволжието и Украйна	В Средна и Централна Азия и др.
1	2	3	4
Стопански думи, употребявани при Аспаруховите българи			
1. *Алхаси* — направен от халки	*халка* (кум.) — пръстен	*алгаси* (мар.) *алка* (чув.) — пръстен *халха* (чув.) — халка	*халко* (узб.), *халка* (пушт.) — пръстен, халка
2. *Верени* — дракон	—	—	*варан* (узб.) *вайрани* (пали) — чудовище
3. *Дванш* — заек	*гъанк* (агул.). — див заек	—	*тъвас* (нен.) — заек *дван* (перс.) — бягам
4. *Дохсъ* — свиня	—	*шокша* (удм.) — свиня	*шошка* (узб.)
5. *Етх* — куче	—	*ыта* (чув.) *ет* (каз.-тат.)	*ит* (узб.)
6. *Кукумий* (вид домашен съд)	*кукума* (акад.) — съд *кункум* (арч., цах., авар.) — казан	—	*кукума* (акад.) *кукуба* (хет.) *кункума* (перс.)
7. *Кюпе* — ризница	*гюбе* (кум.) кова (мгр.) — дебела дреха	*кобе* (каз., тат.)	*купе* (манч.) — кожена дреха *кипе* (чаг.) — ризница
8. *Кънигъчии* — книжовник	*кукукку* (асир.) — печат *чиныг* (осет.) — книга *кэник* (арм.) — печат	*кенеке* (чув.) — букви, азбука	*кьонив* (унг.) — хартия
9. *Онгъл*	*ангол* (авар.) — заградено място *ангел* (арм.) — крепост *ънгул* (тал.) — възел	*онго* (мар.) — примка, извивка, завой	*онголо* (манчж.) — място между устието на две реки

МВ!

Таблица 1 — продължение

1	2	3	4
10. *Сомор* — самур	*тумър* (лезг.) — хермелин	*самур* (узб.)	*самур* (пушт.)
11. *Теку* — кон	*тши* (каб.) — кон	*тиха* (чув.) — постригач	*тэхэ* (нен.) — елени (събир.) *тек* (ест.) — ко
12. *Тох* — котка	—	—	*тух* (сарык.)
13. *Тортуна* — указание за дължими запаси	—	—	*тартына* (пушт.) — строго указани *тарталек* (унг.) — запас
14. *Хумсхи кюпе* мека ризница	*квымжи* (абаз.) — дебела дреха	—	*хум* (тув.) — кожа
15. *Чертог* (ζερτον)	—	—	*чартог* (тадж.) — дворец
16 *Чика* — граница или гранична зона	*джига* (рут.) — ограда	*чике* (чув.) — граница	*чик* (унг.) — ивица земя *чикечи* (блр.) — ограда
17. *Шаръ* — боя	*церъ* (авар.) — боя *царав* — пъстър, шарен	*сыр* (чув.) — пиша, шаря	—
18. *Шаръчии* — художник	вж. т. 17	вж. т. 17	—
19. *Шегор* — бик	—	*сыгыр* (каз..тат.) — крава *сыгыр* (башк.)	*шагор* (кашм.) — бик
Стопански думи, употребявани при волжките българи			
1. *Авус* — восък	*аус* (осет., чеч.)	*авус* (чув.) *аваз* (арм.-кипч.)	
2. *Дала* — златка	*тталак* (лак.)	—	*далак* (евенк.) *дала* (дари)
3. *Канак* — сметана	—	—	*канак* (евенк.) — сметана
4. *Кат* — град	*кыт* (абаз.) — селище *къед* (авар.) — стена	—	*кат* (авест.) — стая *кат* (согд.) — град *кате* (печ.) — град
5. *Коба* – железен лемеж	*коба* (авар.) — железен клин	*коба* (каз.-тат.)	*кува* (ороч.) — плуг
6. *Лав* — восък за печати	—	*лав* (хак.)	—
7. *Сахрадж* — съд с определена	*сах* (авар. чеч.) обем = 3,5 л		

САХАН!

Таблица 1 — продължение

1	2	3	4
вместимост	*раож* (авар.) — кюп		
8. *Суджув* — медовина	hozzo (авар.)	—	*судзи* (пушт.)
9. *Хаданк* — вид дърво	*хадд* (осет.)— дърво *хадаг (осет.)* — млада гора *хади* (авар.)— липа	*хада* (пушт.) — дърво	*хадеко* (нен.)— ела
10. *Халандж* — дърво с красив орнамент	*халанг* (рут.)— греда	—	*халяси* (нен.)— брезова гора *халанж* (пушт.)— черница
	Други		
1. *Ксисто́н* = шистон (вид риба	*сисчиани* (груз.)— уклей	*шуси, шыпси* (чув.) — уклей	*шаист* (пушт.)— красив
2. *лоръ* — пояс			лор (кашм.)—въже
3. *хонса* — крадец	*хвынча* (авар.)		*хус* (кашм.)

ОБХВАТ НА МАТЕРИАЛА. ВКЛЮЧЕН В ТАБЛИЦАТА. ИЗТОЧНИЦИ И СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

Прабългарските думи, цитирани в първата част, включват:

— названията на домашни и диви животни, съдържащи се в Именника на българските ханове;

— прабългарски думи, отбелязани във византийски извори;

— прабългарски заемки в старобългарския език (шаръ, шаръчии, кънигъчии).

Материалът във втората част включва цитираните в арабски извори думи от езика на волжките българи.

В този свой обхват списъкът на цитираните думи представя автентичните езикови остатъци от прабългарската стопанска лексика (думите, отбелязани пряко в изворите като прабългарски). Извън кръга на изложението са оставени прабългарски думи от нестопански характер, както и установените по косвен път стопански прабългарски думи (шиле, сукман, шейна, сокай, суват и др.).

Източници за първа част на таблицата:

1. ГИБИ, т. 2 — 7;

2. Москов, М. Българо-тюркски езикови контакти (езикови остатъци, състояние, проблеми). — Съпоставително езикознание, 1981, № 3 — 5, с. 80 — 105.

3. Именник на българските ханове, използуван при изданията на Pritsak, O. Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden, 1955.; Beshevliev, V. Die Protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963; Pritsak, O. Die sogenannte bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Ural — Altaische Jahrbucher, No 4, 1954, Heft 1 — 2, 61 — 78, Heft 3 — 4, s. 181 — 239 (Вж. също неотдавнашното издание на именника у Богданов, И. Именник на българските ханове. С., 1981).

За втората част на таблицата цитираните прабългарски думи са систематизирани въз основа на следните публикации:

1. Коваленский, В. Путешествие Ибн-Фадлана. М., 1956.

2. Walidi Togan, Z. Ibn Fadlan's Reisebericht, Leipzig, 1939.

3. Заходер, Б. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Т. 1, 2. М., 1964 — 1967.

4. Kazwini, T. Kosmografie. Leipzig, 1968, S. 259.

5. Kashgari, M. Divan lugat at türk. Ed. B. Atalai. Istanbul, 1933, 1 — 3.

Списък на съкращенията, използувани в табл. 1

абаз. — абазински език
авар. — аварски език
авест. — авестийски език
агул. — агулски език
акад. — акадски език
арм.-кипч. — армено-кипчакски език
арм. — арменски език
арч. — арчински език
асир. — асирийски език
башк. — башкирски език
блр. — белоруски език
груз. — грузински език
дари — езикът дари
евенк. — евенкийски език
ест. — естонски език
каб. — кабардински език
каз.-тат. — казанско-татарски език
кашм. — езикът кашмири
кум. — кумикски език
лак. — лакски език
лезг. — лезгински език
манч. — манчжурски език
мар. — марийски език
мгр. — мингрелски език
нен. — ненецки език
ороч. — орочки език
осет. — осетински език
пали — езикът пали
перс. — персийски език
печ. — печенежки език

пущт. — езикът пущу
рут. — рутулски език
сарик. — сариколски език
сван. — свански език
согд. — согдийски език
тал. — талишки език
тун. — тунински език
удм. — удмуртски език
узб. — узбекски език
укр. — украински език
унг. — унгарски език
хак. — езикът хакани
хет. — хетски език
чаг. — чагатайски език
чеч. — чеченски език
чув. — чувашки език

Систематизираните в таблицата материали, както това е посочено и в пояснителните бележки към нея, са подбрани по такъв начин, че да представят автентичните думи от стопански характер, които са се срещали в езика на прабългарите, т. е. онези думи, които са отбелязани в сравнително ранни византийски, арабски и славянски източници и за които има преки свидетелства, че са съществували в прабългарския език. С тази си особеност подбраният материал може да се разглежда като достатъчно сигурна основа за изследване на аналогиите между прабългарската стопанска лексика и стопанската лексика, характерна за други народи.

Приведената извадка е сравнително ограничена по обем, поради което при нейното характеризиране ще се спрем само на онези моменти, които имат характер на трайно повтарящи се особености и се срещат неколкократно в нея.

Първата от заслужаващите внимание особености се отнася за аналогиите между прабългарските стопански думи и стопанските думи, характерни за алтайските езици — в табличния материал могат да се открият редица такива аналогии. Общият брой на установените сигурни съответствия от подобен характер възлиза на 12 думи при обем на таблицата 30 думи. Съответствията се разпределят по следния начин между различните алтайски езици: 5 от тях се отнасят към тюркските езици, а останалите 7 — към думи, присъщи не непосредствено на тюркските, а на тунгусо-манчжурските езици от алтайската група. В този пункт нашите изводи подкрепят становището на известния тюрколог К. Менгес, че в ранното средновековие до Източна Европа са достигнали някои думи от тунгусо-манчжурски произход. Този извод, направен от него при анализ на алтайските заемки в старославянския език и по-специално в древноруския литературен паметник „Слово о полку Игореве", по всичко личи не е безпочвен. Като примери за интересна аналогия с тунгуския дял от тунгусо-манчжурските езици може да се посочи думата „канак" (сметана), записана пре XI в. от М. Кашгари като волжко-българска дума, която изцяло се покрива с евенкийската дума „канак". Значително по-далечно е в случая сходството с тюркската дума „каймак", поради което като аналог на дадената прабългарска дум трябва да се вземе не тюркският, а тунгуският фонетичен вариант. Други интересни примери са: сходството между ороч ката дума „кува" (плуг) и волжко-българската дума „коба" (железен лемеж), евенкийската дума „далак" (златка) и волжко-българската „дала", смисловата връзка между ман чжурската дума „купе" (дебела кожена дреха) и прабългар ската дума „кюпе" в надписи от нашата страна и не на последн място възможната аналогия между манчжурската дума „он голо" (място, заградено между две реки) и прабългарски „онглос" (на гръцки ογγλος, на латински onglos), който визан тийският хронист Теофан описва като място, „оградено кат венец от реките"[36].

Втората съществена особеност, установена върху основа на представения по-горе материал, е, че някои от прабългарск те стопански думи показват по-тясна връзка не с алтайските а с угро-финските и дори с палеоазиатските езици. Съдържащат се в Именника на българските ханове дума „теко" (ко има най-пряка аналогия с естонската дума „тек" и палеоазиат ската „тэхэ" (елени), присъща на ненецкия език. Трудно по датливата за сравнения прабългарска дума „дохсъ" (свиня стои по-близко до удмуртската дума „шокша", отколкот татарската и узбекската „чочка, шошка". Третото назван на животно от Именника — дванш (заек), има по-тясна връз с ненецката дума „тъвас", отколкото с тюркската дума „таву кан", „таушан". Интересно е да се отбележи, че от общо осе названия на животни, сведения за които ни дава прабългар ският календар, три имат най-тясна връзка не с алтайскит а с угро-финските и палеоазиатските езици, а думата „верени" (дракон), която дълго време погрешно се извеждаше от тюркското „бьоре", „буре" (вълк), има много по-пряка аналогия в палийската дума „вайрени" — чудовище — следователно тя представлява най-вероятно индо-иранска заемка в прабългарския език. Във връзка с това прабългарската лексика (вкл. и нейният дял, свързан със стопанството) се очертава като лексика, отличаваща се със значително своеобразие, отразяващо сложния произход на самия прабългарски етнос.

---

[36] Във връзка с това немалък интерес представляват констатаци на съветския изследовател Г. Т. Равдонис, че в Пантикапея, добре извест гръцка колония на северния бряг на Черно море, в първите векове на н. се откриват кожуси със специфични тунгуски (енски и нганасански кроеж

Третата особеност е, че сред прабългарската стопанска терминология има един сравнително широк слой от думи, които гравитират към района на Кавказ и Закавказието. Прабългарското название на восъка „авус", оцеляло в езика на чувашите и взаимствувано от казанските татари, не е познато извън Поволжието в други райони освен в Кавказ. Употребяваната от оногурите дума „кат" (град) се е запазила в абазинския език в Кавказ, където „кыт" означава селище, а в ранното средновековие се е употребявала най-вече в согдийския език в Средна Азия[37] (срв. согдийското „кат", „канд") и у печенегите (срв. печ. — кате), които по всяка вероятност са я взаимствували от согдийците и хорезмийците (вж. списъка на средноазиатските селища, окончаващи на „кат", приведен в раздела „Поминъци"). Към района на Кавказ и Закавказието гравитират и прабългарските думи „кукумий" (с многобройни аналози в Кавказ и Предна Азия), кънигъчии (дума с вероятен асирийски произход), шаръ, шаръчии, сахрадж, ксистон и др. (табл. 1). Някои от тези думи (както са установили етимолозите) имат непосредствено кавказки произход, а други са ирански и по-стари заемки от кавказките езици.

Твърде интересна подгрупа образуват прабългарските думи „халандж" и „хаданк", които имат аналози едновременно в палеоазиатските езици (нен. халяси, хадеко), в аварския и осетинския език в Кавказ, в пущунския език в Афганистан и в мордовския език в Поволжието. Има основание да се предполага, че става въпрос за твърде древни думи, свидетелство за което е обширният район на тяхното разпространение. Тези думи са проникнали в прабългарския език на същата основа, на която са проникнали и цитираните вече две палеоазиатски названия на животни „дванш" (заек) и „теку" (кон).

---

[37] Haussig, H. Цит. съч., с. 388.

Последната по място (но не и по значение) особеност, която заслужава да се отбележи във връзка с направените сравнения на прабългарска лексика с думи от други езици, е наличието на определен кръг думи, които имат паралели сред народите от иранския и индо-иранския езиков кръг. В рамките на проучените от нас ирански и индо-ирански лексикални материали сравнително най-голям брой аналогии бяха открити между прабългарската стопанска лексика и стопанските думи в кашмирския език; по-малко на брой, но съществени бяха открити в пущу, осетински и в памирските езици, а единични случаи — в кюрдски, таджикски, талишки, гилянски, средноперсийски, авестийски.

В кашмирската стопанска лексика, която имахме възможност да проучим чрез сравнително богатата кашмирска сбирка на Бодлеанската библиотека — Оксфорд, се откриват следните аналози: 1) думата „шагор" (бик), напомняща прабългарската дума „шегор"; 2) „кьоб" (обковка, кобур, калъф), близка по смисъл на прабългарското „кюпе" — защитна дреха, ризница; 3) „хатаб" (дърва за горене) — срав. прабълг. хаданк; 4) „джъш" — вид риба с тъмен гръб и твърде лъскав корем, напомнящ по своя външен вид шемаята и уклея[38], поради което нейното название може да се разглежда в пряка връзка с чувашкото „шуси", „шывси" и прабългарското „ксистон", предадена в гръцка транскрипция, където гръцкото „кс" вероятно е заменило п/б „ш"; 5) „лор" (приспособление за теглене, въже, пояс) — същата дума се среща у нас у Йоан Екзарх в смисъл на пояс, колан. Заслужава да се отбележи, че в кашмирския език тази дума не е заимствувана, а е възникнала на вътрешна основа, тъй като в него се среща глаголът „лору" (дърпам, тегля), откъдето води произхода си и думата „лор"; 6) думата „хус" — крадец, напомняща споменатата във византийски източници прабългарска дума „хонса" — крадец.

В езика пущу в Афганистан се срещат думите „халандж" — черница, „халандзе" — дъб, „судза" — медовина, „тартына" — строго указание и „самур" — самур, които стоят и по форма, и по съдържание твърде близко до прабългарските думи „халандж", „тортуна", „суджув" и „сомор". В езика дари в Афганистан се среща думата „дала", еднаква по смисъл с прабългарската „дала" (златка). Като се прибави към изредените ду-

---

[38] Сходството в случая се ограничава само до външния вид, но не и до родовата принадлежност, тъй като шемаята не се въди в Кашмир.

ми талишката, а също персийската дума „кункума” (гърне), талишката — „ънгул”, осетинската „чиныг” (книга), сариколската „тух” — кокошка и споменатата вече согдийска дума „кат” (град), се оказва, че почти половината от прабългарските стопански думи имат аналози в езиците от дадената група. При това обаче седем от установените аналози в иранските езици (тох, шагор, самур, къоб, хатаб, халандж, дала) са стопански думи, проникнали в иранските езици от алтайските и палеоазиатските езици, а други два са съответно от акадски и асирийски произход (кункума и чиныг). Вследствие на тези особености чистият дял на иранските и индо-иранските аналози в прабългарската стопанска лексика се свежда в крайна сметка до следния материал: „кат” — град, срв. авест. „кат” (стая, согд. „кат” — град); „суджув” (медовина), „лор” — пояс и възможно „ксѝтон” (срв. пушт. „шаист” — блестящ, откъдето кашм. „джъш” — вид лъскава риба). Заслужава да се отбележи също, че дори в случаите, когато аналогиите от иранските езици носят вторичен характер, се наблюдава голяма фонетична близост между тях и прабългарските думи. Така например независимо от възможния палеоазиатски произход на думата „халандж” в прабългарски език тази дума фигурира не под ненецката форма „халяси”, а под пуштунската — „халандж”. По същия начин и прабългарската дума „хаданк” съответствува по форма не на палеоазиатското „хадеко”, а на кашмирското „хатав” и особено на осетинското „хадаг”. В същия ред от примери се нареждат и прабългарското „тортуна” и пуштунското „тартына”, прабългарското „суджув” и пуштунското „судзи”, прабългарското „тох” и сариколското „тух”, прабългарското „лор” и кашмирското „лор”, прабългарското „шегор” и кашмирското „шагор”, прабългарското „кънигъ” и дигорско-осетинското „куйнигъ”[39]. Близостта не само на съдържанието, но и на формата, под която се откриват посочените съответствия в индо-иранските езици (в широкия смисъл на това понятие), независимо от това, дали става въпрос за първични индо-ирански думи или за взаимствувани, е обстоятелство, което
заслужава особено внимателно да се анализира, тъй като то мо
же в значителна степен да спомогне за осветляването на редица
все още забулени в почти пълен мрак проблеми, свързани с
произхода на прабългарските стопански традиции.

Добре е известно, че колкото по-тесни и по-преки са кон
тактите на даден народ с друг народ в стопанската облас
толкова по-многобройни са случаите на взаимствуване на думи
свързани със стопанството, и толкова по-силна е и приликат
между взаимствуваните думи. Във връзка с това прякото ил
твърде близкото съответствие на стопански думи е съществе
индикатор за съществувалите понякога контакти между етно
сите, както и за тяхната интензивност. Интерес представляв
и проследяването на това, в кои географски райони на Европ
и Азия се наблюдават най-много случаи на пряко съвпадени
на прабългарски стопански думи с лексика, характерна з
съответните райони. Проучването на този въпрос би било особе
но ефикасно, ако разполагахме с изобилни данни за прабългар
ската терминология, но независимо от ограничения обем н
наличните езикови остатъци, ще направим опит за изясняван
на проблема в онези рамки, в които това е възможно.

Един от районите, в които се откриват сравнително широ
кръг преки аналогии с прабългарските стопански думи, отбеля
зани в историческите източници, е районът на някогашнат
Волжка България. В него се откриват оцелели и до днес следни
те прабългарски реликти: думата „авус” (восък) в чувашки
език; „онго” (извивка, лъка) в марийски; „алгаси” (направе
от халки) — марийски; „чике” (граница) — чувашки; „ки
пе” — калъф, обвивка — чувашки; „ет” (куче) — казанск
татарски. Заслужава да се отбележи, че в историческите изто
ници само една от посочените думи е спомената като присъщ
на волжките българи, докато останалите четири са установен
върху основата на исторически и археологически материал
свързани с прабългарите от нашата страна. Обстоятелството
че в земите на някогашната Волжка България са оцелели дум
характерни за прабългарите от нашата страна, е важно свиде
телство за сходството на стопанската терминология, употреб
вана от волжките българи, със стопанската терминология н
прабългарите, заселени в нашите земи. Заслужава да се отбеле
жи, че в района на някогашната Волжка България съветскит
езиковеди са установили по аналогичен път и редица друг
стопански думи, оцелели от езика на волжките българи, вк

---

[39] Тези примери могат да се продължат с още две думи: прабългарското „верени” е пряко фонетично съответствие на думата „вайрени” от езика пали, а отбелязаната от Ибн-Фадлан при неговото посещение на волжките българи название „хелече”, както се е наричала една езерна местност, съответствува изцяло на пуштунската дума „хелече” — езеро, залив, и независимо, че става въпрос за алтайска заемка в пуштунския език (срв. чув. „кул” — езеро), думата е интересна със своето пълно сходство с прабългарския образец.

у такива народи като коми и удмуртите, на които тук няма да се спираме, тъй като целта на нашия анализ е да разгледаме стопанските думи, представени непосредствено в историческите извори [47, 7].

Друг район, в който се открива определено гнездо от преки аналози с прабългарски стопански думи е районът на Кавказ. Тук ще представим пълна извадка от аналозите между кавказки и прабългарски стопански думи: абазинската дума „кыт" (селище) е пълна аналогия на оногурската дума „кат" (град); грузинските думи „сисчиани" и „мурцули", съответствуват на споменатите у Теофан прабългарски думи „ксистон" и „мурзули"; аварските думи „сах" и „радж" разкриват смисъла на записания от Ибн Фадлан израз „сахрадж"; осетинските думи „хадак" и „чиныг" и дигорско-осетинската „куйнигъ" съответствуват на прабългарските „хаданк" и „кънигъ"; табасаранската и лезгинската дума „цару" — шарен и аварската дума „чарув" със същото значение, стоят в един ред с прабългарската дума „шаръ" — боя и с нейната производна „шаръчии"; рутулската дума „халанг" (голяма греда) е близка до прабългарското „халандж"; кумикската дума „гюбе" (ризница) е твърде сходна с прабългарската „кюпе" (ризница); чеченската и осетинска дума „ауз" съответствува на прабългарската „авус". Както личи от направената равносметка, общо в района на Кавказ се откриват 12 случая на пряко или твърде близко съвпадение с прабългарски думи.

Трети район, където се наблюдава сравнително висока концентрация на подобни аналогии, е районът, който обхваща земите на Афганистан, съседните с него райони на Южен Таджикистан и разположеният на юг от Афганистан Кашмир. В този сравнително компактен планински район се откриват следните съвпадения с прабългарски стопански думи, част от които са споменати; кашмирското „шагор" — прабългарското „шегор"; кашмирското „кьоб" — прабългарското „кюпе"; кашмирското „лор" — прабългарското „лоръ"; сариколското „тох" — прабългарското „тох", пущунските: „халандж", „судзи", „тартына", „шаист" — прабългарските „халандж", „суджув", „тортуна", „ксист"; пущунското „хелече" — прабългарското „хелече", отбелязаното в дари „дала" — прабългарско „далак", таджикското „чартог" и прабългарското „чертог", палийското „вайрени" и прабългарското „верени", кашмирското „хатав" и прабългарското „хаданк", афганистанското „самур", таджикското „сомур" — прабългарското „сомор". Общо в този район се наблюдават 14 случая на съвпадения с прабългарски стопански думи, което е сравнително висока концентрация. Заслужава да се отбележи, че някога в същия район се е употребявала и думата „канак", зафиксирана от М. Кашгари през XI в. в езика на племето „аргу" в близост до Кашгар, с което броят на съответствията нараства до 15. Интерес представлява и това, че две от все още необяснените числени имена в Именника на българските ханове — „ехтем" и „бехти" — намират аналози в някои древни и съвременни езици от този район: второто от тях съответствува на хотано-сакското числително „белхти" — пети, а първото на ишкашимското числително „юхтем" — осми.

Извън кръга на така очертаните три района (Поволжието, Кавказ и планините на Афганистан, Кашмир и Таджикистан) аналогии с прабългарски думи се откриват и в обширната зона на Източен Туркестан и Централна Азия, населена с алтайски народи, но като правило тези аналогии не са съвсем преки и непосредствени по своята фонетична форма. В узбекския език думите „сыгыр", „шошка", „тогук", „ит" и „илон" съответствуват по смисъл на прабългарските „шегор", „докса", „тох", „ет" и „дилом". В уйгурския, казахския и киргизкия език съответствията също гравитират към тези думи, като в киргизкия език има и случай на една пряка аналогия с прабългарската дума „тох". В района на Хакасия и Тува се забелязва сравнително близко съответствие между кумандинската дума „дилан" (змия) и прабългарската дума „дилом", а другите съответствия са все така далечни. Още по на изток четири интересни аналогии се откриват в тунгусо-манчжурските езици (вж. изложението по-горе), а в района на Западен Сибир също четири аналогии се откриват в ненецкия език, коментирани също доста широко в предишното изложение. В монголския и бурятския език съответствията се ограничават само по думата „таака" (кокошка) и китайската заемка „лав" — восък за печат, първата от които има далечно сходство с прабългарските думи „тох", а втората е аналогична на прабългарското „лав", което е също ранна китайска заемка. Необходимо е да се отбележи, че много повече съответствия, отколкото в монголски език се откриват в угро-финските езици: естонската дума „тек" съответствува на прабългарската дума „теко" (кон), удмуртската дума „шокша" — на прабългарската „докса", марийското „онго" е близко до прабългарската дума „онгъл", унгарската „чик" съответствува на прабългарската „чика", унгарската „вас" (восък) —

на прабългарската „авус", а мордовската дума „каленъ" („направен от върба") се разглежда от някои изследователи като сравнително близък аналог на прабългарската „халандж". Във връзка с това районът, обитаван от угро-финските народи в Европа, изпъква като една от заслужаващите сериозно внимание зона на концентрацията на запазени реликтови остатъци от стопанския език на прабългарите[40].

Общите изводи, които се налагат от направения преглед на аналогиите на прабългарските стопански думи със стопанската лексика на различни европейски и средноазиатски народи и по-големи региони, са, че въпреки безспорните връзки, съществуващи между прабългарската стопанска лексика и стопанската лексика на алтайските и палеоазиатските народи, сравнително най-голям брой аналогии се откриват не в районите, населени с компактно алтайско население — Източен Туркестан и Централна Азия, а в планинската област на юг от Средна Азия (принадлежала някога към граничната зона между алтайските и източноиранските народи), в Кавказ, част от който се е намирал в някогашната Кубратова България, и в Средното Поволжие, принадлежало към територията на Волжка България.

Обстоятелството, че както прабългарските стопански думи от алтайски произход, така и неалтайската част на прабългарската стопанска лексика се е запазила в най-голяма степен в района на Кавказ и в планинската област на юг от средноазиатските пустини, показва, че при изследването на произхода на прабългарските стопански традиции съществено внимание заслужава по-детайлното изясняване на връзките между прабългарската стопанска култура и стопанските култури в така очерталите се два най-съществени района.

Приведени в компактна цифрова форма, резултатите от анализа се свеждат до следните основни моменти, представящи двата основни аспекта на направените сравнения — езиковият (по група езици) и географският (по групи райони):

1. В случай, че прабългарската стопанска лексика се разглежда в първия аспект, т. е. в сравнение със стопанската лексика на различни групи езици, отбелязаните аналогии между нея и съответните групи езици се разпределят както следва 12 аналогии се отбелязват в алтайските езици, 8 — в угро-финските и палеоазиатските езици, и 8 — в останалите (кавказки ирански и други близкоизточни езици)[41].

2. При втория аспект — по географски райони — най-голям брой аналогии се откриват в планинския район на юг от големите средноазиатски пустини (обхващащ територията на Южен Таджикистан, Афганистан, Кашмир и част от Синцзяно Уйгурската автономна област в КНР), където се наблюдава 15 съвпадения на стопански думи. На второ място се нарежд районът на Кавказ с 12 случая, след него идват твърде обширният район на Източен Туркестан и Централна Азия с 1 случая и угро-финският район на Средна и Североизточна Европа със 7 случая.

Във връзка с първата особеност възниква въпросът относно причините, на които се дължат констатираните връзк на прабългарски стопански думи със стопански думи, принадлежащи към различни езикови групи. Не е трудно те да бъда открити, ако се анализира по-внимателно материалът от единствения засега по-компактен прабългарски езиков паметник – Именника на българските ханове, съдържащ, както е известно, значителна част от прабългарските названия на животн Анализът показва, че от общо осем названия на животн употребени в Именника, пет имат сравнително близки анало в алтайските езици, три (теко, дванш и дохсъ) гравитира към угро-финските и палеоазиатските езици и едно (верени) – към индо-иранските езици. Същата особеност — наличието наред с алтайските и на угро-фински и индо-ирански думи – се открива в Именника и при записаните в него числител имена: четири от тях са алтайски по произход думи, ед (елем) има своя най-близък аналог в унгарската дума (елем и едно (ехтем) — в източноиранската дума (юхтем) — осм характерна за язгулямския език. Съществено е и това, че окончанията на числителните имена в Именника (ем, ом), как вече са забелязали някои учени (Б. фон Арним, О. Притцак са от ирански произход и имат пряка аналогия не с тюркски окончания „инч", „инш", а с масово разпространените ср иранските езици окончания „ем", „ум").

---

[40] Някои прабългарски думи от нестопански характер също имат съответствия в унгарския език: срв. унгарското „elemi" (първоначален) — прабългарското „елем" (първи); естонското „tais" (сит) — прабългарското „тоз" (сит), записано в речника на М. Кашгари от XI в.; финското „kipe" (шлем) — прабългарското „кюпе" (ризница).

[41] В случая проследяваме само чистото влияние между споменатите езици и прабългарските стопански думи, вследствие на което с материала за иранските езици са изключени думите, които са ранни алтайски заемки в самите ирански езици.

Сложният състав на прабългарската стопанска лексика, в която се съдържат думи, произлизащи както от алтайските, така и от редица неалтайски езици не е трудно да се обясни, ако се държи сметка за обстоятелството, че при образуването на самия прабългарски етнос са участвували компоненти от различен етнически произход. В антропологическо отношение, както е известно, прабългарите са включили елементи от три антропологически типа: памиро-ферганския тип, който е присъщ най-вече на иранските народи от южната част на Средна Азия: уралския тип, който е присъщ на угро-финските народи и туранския монголоиден тип, присъщ на алтайските народи[42]. Освен това в състава на някои от прабългарските клонове като например у волжките българи се откриват — както това установи съветската антроположка Т. Трофимова — и значително население, принадлежащо към т. нар. кавказионен тип. При тези антропологически характеристики се налага изводът, че наблюдаваните особености на прабългарската стопанска лексика се дължат на сложния произход на прабългарския етнос и по-конкретно на обстоятелството, че става въпрос за специфичен етнос, възникнал в граничната зона между неалтайски и алтайски народи в Средна Азия[43].

Съществени въпроси възникват и във връзка с очертаните по-горе географски райони на гравитация на прабългарската стопанска лексика. Обстоятелството, че в това отношение особено силно изпъква планинският район в южната част на Средна Азия, където са се запазили едновременно следи от архаичната алтайска лексика, присъща на прабългарския език, и от индо-иранските компоненти в неговата стопанска лексика, се дължи най-вероятно на това, че този район е разположен в близост до граничната зона между алтайските (а в по-далечно минало и палеоазиатските) и иранските народи, където именно са се намирали изходните територии, обитавани от прабългарите преди тяхното преселване в Европа (вж. гл. 1). Във връзка с това заслужават сериозно внимание редица исторически източници, цитирани по-напред, в които изходният район, обитаван от прабългарите преди тяхното преселване в Европа, се локализира в непосредствена близост до споменатата планинска област или дори вътре в самата нея (вж. цитираните сведения от новоиздадената карта към Арменската география Ашхарацуйц, Ал-Бакуви и др.). Напомнят за себе си също и анализираните още от В. Златарски източници (М. Сирийски, Теофилакт Симоката), от които личи, че районът, обитаван от прабългарите, се е намирал някога в близост до планината Имеон.

Напоследък в арменската библиотека Матенадаран в Ереван беше открит още един препис от историята на М. Сирийски, в който, както и в предишните два е посочено, че изселващите се към Европа прабългари са тръгнали „от клисурите на планината Имеон", т. е. от вътрешните части на споменатата планинска област на юг от Средна Азия[44]. Обитавайки дадения район дълго време преди нахлуването на типичните тюркски народи, прабългарите са съединили в своя език черти от един твърде архаичен алтайски говор с езикови елементи, присъщи на памирските и съседните с Памир ирански езици. Това се потвърждава както от преките прабългарски, така и от чувашките стопански термини, в които наред с архаичните алтайски думи се срещат и цяла редица памирски образци.

---

[42] Б о е в, П. Антропологическа характеристика на прабългарите. — В: Етнография на България. С., 1980, 262 — 265.

[43] Сложният произход на прабългарите е запечатан в тяхното племенно название, в което ударението е падало върху първата сричка. Известно е, че ранните византийски източници от VI в. предават това название като βούλγαροι, а италиански, френски и сръбски източници под формата Búlgaro, Boulgre бу́лгари, т. е. неизменно с ударение върху първата сричка, поради което (както на това е обърнал внимание проф. И. Шишманов 99) изходната форма на думата „българин" е имала ударение върху първата сричка. Във връзка с това привлича вниманието обстоятелството, че ударенията върху първата сричка са нетипични за тюркските езици и сред стотиците названия на тюркски племена, запазени в историческите източници, няма нито едно, в което ударението да пада върху първата сричка (срав. огу́з, къпча̀к, кангл̀ъ, печенѐг, балгал̀ъ, каза̀х, кргъз, туркмен, тата̀р и т. н. — общо над 300 названия, записани в различни средновековни източници, от които 93 названия на узбекски племена). Споменатата особеност на тюркските езици е добре известна и отдавна е отбелязана в граматичните пособия за тях (Вж. Сопоставительная грамматика татарского и русского языков. Казнь, 1966, раздел Ударение). Не буди съмнение също, че формата „булгар", под която фигурира названието на прабългарите сред тюркските народи е преиначена форма от първоначалното „бу́лгар", образувала се вследствие на това, че в тюркските езици ударенията по принцип падат върху последната сричка. Във връзка с това заслужава да се отбележи, че въпреки склонността на някои автори да опростяват нещата и да представят прабългарите за тюркски народ, племенното им название свидетелствува, че техният произход е далеч по-сложен. Ударения върху първата сричка (по типа на това, което ни е представено в думата βούλγαροι се срещат широко сред някои нетюркски езици, принадлежащи към алтайската група (вкл. тунгусо-манчжурските езици), а също в палеоазиатските и в угро-финските езици (срв. унгарското „по̀лгар"). В крайна сметка предвид на алтайския характер на голяма част от прабългарските езикови остатъци трябва да се заключи, че названието „българи" се е сформирало вероятно в алтайски (но не непосредствено в тюркска) среда, а най-вероятно в някаква смесена среда, състояща се от палеоазиатски, протоугро-фински и протоалтайски елементи.

[44] Вж. К а с а б я н, З. Данни от средновековната история на България в хрониката на Михаил Сириец. — В: Първи Международен конгрес

Що се отнася до откритите аналози с прабългарската стопанска лексика в останалите географски райони, те са сравнително лесно обясними, като се има предвид, че след своето заселване в Европа прабългарите са обитавали задълго части от Северен Кавказ и съседните с него степи, а по-късно и значителна част от Поволжието.

При характеризирането на прабългарските стопански аналози в района на Кавказ специално внимание заслужава обстоятелството, че дори и в случаите, когато става въпрос не за първични кавказки думи, а за ранни алтайски заемки в кавказките езици формата, под която тези алтайски заемки фигурират у кавказките народи, стои много по-близко до прабългарските думи, отколкото до съвременните алтайски думи. По-горе бяха цитирани редица примери в това отношение, поради което тук ще се ограничим да отбележим само три неотдавна открити от унгарския езиковед Й. Фодор думи, записани върху надгробни паметници на волжките българи: „кали" (жена), „джори" (войник) и „хвили" (смърт)⁽⁴⁵⁾. Първата от тях „кали" се среща в грузинския език под формата „кхали" (жена), където тя е ранна алтайска заемка. Но за отбелязване е, че грузинското „кхали" стои подчертано по-близко до прабългарската дума, отколкото широко разпространената сред съвременните алтайски езици дума „калин" — невяста. Що се отнася до думата „хвили" — срещната върху един надгробен паметник в XIII в. — тя има пълно покритие с аварската дума „хвили" — смърт, и няма аналози в алтайските езици, поради което представлява кавказка заемка в прабългарския език.

по българистика. Секция Българската държава през вековете. Доклади. Т. 1, с. 231 — 238. Интересен е също фактът, че отбелязвайки пряко присъствието на някои прабългарски племена в този район, някои арменски източници, като цитираната вече география „Ашхарацуйц", го разглеждат като област, която се намира в пространството между Туркестан и иранците, т. е. като гранична зона между тюркските и иранските народи.

[45] Fodor, J. Wotiakisch Lehnwörtern. Szeged, 1971, p. 23, 28.

Прави впечатление, че в района на Кавказ аналогиите с прабългарската стопанска лексика са разпределени неравномерно между различните езици. Сравнително широк кръ аналогии се откриват в някои езици от аваро-андо-дидойскат група на дагестанските езици, като аварски, хваршински, бежитински, а също и в лезгинската група дагестански езици. Но особено силно се откроява големият брой аналогии, които се откриват в някои специфични ирански езици от района на Кавказ и Закавказието, като талишкия и осетинския език, наследник на някогашния алански език (вж. във връзка с тов и материала в табл. 2 в следващия параграф, където са приведени редица талишки аналогии). Установените сходства на прабългарски стопански думи с алански и талишки думи ни кара да си спомним едно сведение на арабския книжовник Якуби, писал около 870 г., в което прабългарите, живеещи в Кавказ, са поставени в един ред със следните племена, предадени по реда на изброяването: талиши, гилянци, дейлемци, хазари, алани даду[46]. Съществена е и една хроника, съхранявана във фонд на НБКМ под № 774, в която пише: „А влъсви прси и болгар едино сут и все те на эту землю пришельцы" (А влъхвите персите и българите (прабългарите — бел. авт.) са едно и същ и всички те са на тази земя пришълци)⁽⁴⁷⁾. Съществуването н подобни източници може да се обясни най-вече с близкото културно сходство между прабългарите и съседните с тях иранск и кавказки племена.

Примерите на подчертана близост между кавказките и прабългарските думи са твърде многобройни, особено ако се прибавят към стопанските и някои прабългарски термини, свързани с управлението и военното дело. По-долу са приведен някои прабългарски военни и административни титли, срещу които са посочени съществуващите кавказки, алтайски и ирански титли (използвани в таблицата съкращения съответстват на съкращенията, отбелязани в списъка към таблица 1):

---

[46] Marquart, J. Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge. Berlin, 1901, S. 338.

[47] Цонев, Б. Опис на славянските ръкописи, т. 2, с. 1926.

Прабългарски	Кавказки	Алтайски	Ирански	Фино-угорски
Кана — хан	кано (чеч.) старейшина	хан	хан	кан
Кавхан — висш сановник	кавхъа (лезг.) старейшина къвхагв (абаз.) служащ	—	кофхон (тадж.) религиозен наставник	—
Багатур — военен чин	Багатур(авар, рут) —юнак	багтыр (евен.) батур (каз.)	бахадур	—
Таркан	таркан (алан.)	тархан	таркан, тархан	таркеин — главен (фин.)
Багаин	вагъин (авар.) застъпник, защитник	баг, бег	вагаин — застъпник	
Боила, буле-боил	буле (сван.) висш сановник	ваила (чув.) — юнак	. . .	ваила (удм.) голям

От приведените примери личи ясно подчертано по-голямата близост на прабългарските военни титли с кавказките и в отделни случаи с фино-угорските варианти, отколкото с алтайските или дори с иранските варианти. Характерно е също, че две от типичните прабългарски титли — кавхан и багаин, нямат задоволителни аналози сред алтайските народи и практически могат да се обяснят само с помощта на аквказки и отчасти с ирански материал. Всичко това прави извънредно перспективно по-нататъшното изследване на военноадминистративните, а също и на стопанските връзки на прабългарите и кавказките народи, тъй като Кавказ практически е единственият район, в който са се запазили в почти първоначален вид всички основни прабългарски титли, а това загатва, че и в други области (вкл. и стопанската област) по-нататъшното проучване на този район може да доведе до откриването на допълнителни интересни материали.

4. ДОПИРНИ ТОЧКИ МЕЖДУ СТОПАНСКИЯ ЖИВОТ НА ПРАБЪЛГАРИТЕ И СТОПАНСКИЯ ЖИВОТ НА НЯКОИ КАВКАЗКИ И ИРАНСКИ ЕТНОСИ

Обстоятелството, че преди своето заселване в нашите земи прабългарите са обитавали в течение на не по-малко от три века райони, разположени в непосредствена близост до Кавказ и частично в самите Кавказки планини, поражда необходимостта от по-детайлно проучване на допирните точки между прабългарския стопански живот и живота на кавказките народи.

В археологическата наука отдавна е установено наличието на редица общи моменти между салтово-маяцката култура, присъща на прабългарските племена през VIII — IX в., и културата на сарматските племена, населявали степите на север от Черно море и част от района на Кавказ в първите векове на н. е. На този факт са обърнали внимание почти всички изследователи, занимали се по-подробно с проблемите на салтово-маяцката култура. Още преди формирането на концепцията за салтово-маяцката култура на въпроса за сходството между някои сарматски и прабългарски археологически паметници е обърнал специално внимание А. Смирнов в своите трудове, посветени на волжките българи [84, 85]. Веригата от аналогии в по-ново време се допълни и с редица интересни материали, свидетелстващи за наличието на доста близки сходства между сарматската култура в Европа и културата на сакските племена в Средна Азия, между които има и аналогии, отнасящи се до непосредствено възникналата по-късно салтово-маяцка култура[48].

Във връзка с тази все по-определено очертаваща се линия на археологически аналогии заслужава да се проследят и някои пряко отразени в историческите източници сходства между стопанския живот на прабългарите и стопанския живот на етносите, населявали Кавказ и Предкавказието в по-ранно време — сармати, меоти и др., както и да се проследят преките исторически сведения, които позволяват да се търсят определени допирни точки между стопанския живот на прабългарите и сакските и масагетските племена на територията на Средна Азия.

---

[48] Във връзка с това особено изобилен материал е поднесен в публикациите на съветския археолог Б. А. Литвински, посветени на некрополите от ферганска област: Орудия и утварь могильников Ферганы. Ташкент, 1976; Древность и Средновековье народов Средней Азии. М., 1978 и др.

Историческите извори позволяват да се изследват засега само най-общите контури на стопанския и военния живот на сарматите, меотите и останалите споменати племена. Макар и фрагментарни, тези сведения могат да допринесат за по-точното изследване на някои въпроси, свързани с генезиса на прабългарската стопанска култура и по-специално на земеделския поминък у прабългарите.

Преди всичко прави впечатление, че основната особеност на земеделието на волжките българи, а именно отглеждането на просото като основна земеделска култура, е била присъща в значително по-ранно време и на земеделието на сарматите и меотите, живеещи в района на Кавказ и Предкавказието. Сведения за това, че просото е било главна земеделска култура у сарматите и меотите, е оставил римският книжовник Елиан[49]. Същата особеност е отбелязана и у византийския хронист Прокопий Кесарийски по отношение на често споменаваните у него масагети, участвували като съюзници на византийците във войната им срещу готите в Италия[50] (зад споменатите у Прокопий масагети се крият или преселници от Средна Азия, или сарматското племе алани, което някои автори от онова време директно отъждествяват с масагетите). И в двата случая обаче сведението остава несъмнено интересно, тъй като се отнася за етноси, чиято археологическа култура показва определено сходство с археологическата култура на прабългарите.

Редица особености на военното дело у сарматите и масагетите също изцяло се покриват с онова, което е известно по-късно за прабългарите. Така например военната тактика на сарматите, описана в латински извори от IV в., е напълно тъждествена с военната тактика на прабългарите, описана от готския историк Енодий през V — VI в.[51] Както сарматите, така и прабългарите са обичали да изненадват противника с бързи далечни набези, водейки със себе си голямо количество резервни коне. И едните, и другите са използували по време на своите походи като храна конско месо и конско мляко. Еднакви са били у сармати и прабългари и някои обичаи като например обичаят да бръснат главите си — данни за което е дал за сарматите Лукиан още през II в. от н. е., а за прабългарите — Именникът на българските ханове. Общо у сарматите и прабългарите е и използуването на ласото като едно от важните бойни оръжия, сведенията за което са многобройни и не оставят място за съмнение, че става въпрос за съществена особеност на военното дело у едното и другото племе.

Колкото и фрагментарни да са тези сведения, те свидетелствуват за редица общи моменти в живота на сарматите, живеещи в района на Кавказ, и в живота на по-късно появилите се на историческа сцена в същия този район прабългари.

В хрониката на З. Ритор прабългарите са поставени на еднакво културно стъпало с едно от големите сарматски племена — аланите, произлизащи от средноазиатските масагети, и с кавказкото племе даду (днешните дидойци в Дагестан). Важно е и обстоятелството, че на територията на Южна Украйна през VIII в. се открива тясно сходство между прабългарската и аланската археологическа култура. Към тези алано-прабългарски аналогии заслужава да се прибавят и по-ранните факти, отразени в географията „Ашхарацуйц", според които прабългарите още на територията на Средна Азия са водели сходен стопански живот с масагетите (прадедите на по-късните алани), хорезмийците и някои други племена от Согдиана и Сакастан. Стопанските паралели и историческите връзки между прабългарите и голямото сарматско племе алани имат твърде дълбоки исторически корени и едва ли е случаен фактът, че между двете племена на територията на Европа съществува твърде тясна конвергенция: част от прабългарите, преселвайки се към Европа, се е насочвала да живее в земите на северокавказките алани, както това личи от хрониката на М. Сирийски, а част от аланите през VIII в. е обитавала общи територии с прабългарите в района на Южна Украйна.

Но нека да разгледаме по-подробно най-ранния източник, от който проличават стопанските сходства между прабългарите и алано-масагетските племена — географията „Ашхарацуйц": „В двете области (Согдиана и Сакастан — бел. авт.) обитават до 15 народа — съобщава този източник, — които с богати занаятчийски и търговски народи, заемащи пространството между Туркестан и персите в подножието на планинат Имеон. . . От 15-те народа единият се нарича масагети, царицата на който е умъртвила персийският цар Кир, след него ид народът булх (съкратена форма от булхар — вж. гл. 1), зад него от северозапад холозмийците (хорезмийците — бел. авт.).'[52].

---

[49] Элиан. Пестрые рассказы. М., 1963, с. 39.

[50] Procopius Caesarensis. Opera omnia. Vol. 1—3. Lipsiae, 1905.

[51] Enodius. Opera. Berlin, 1885, 205—206.

Както личи от този източник, прабългарите, обозначени със съкратеното название „булх”, са обитавали района на Согдиана и Сакастан, разположен в подножието на планината Имеон. В същата арменска география названието „булх” е употребено на два пъти и за обозначаване на преселилите се в Европа прабългари — веднъж за кавказките българи, живеещи в съседство с хазарите, и втори път за преселващите се към Поволжието прабългари. Това недвусмислено показва, че даденият пасаж от арменската география се отнася за прабългарите, обитавали някога района на Имай, а не за някое друго племе със сходно название[53]. Макар и лаконични, сведенията от този източник позволяват да се направят три твърде съществени извода:

1. Прабългарите преди своето преселване към Европа са живеели в общността на племена, като согдийците и саките (от които идва названието на областите Согдиана и Сакастан), а също така масагетите и хорезмийците. Всички те са били в търговско и занаятчийско отношение сравнително развити племена.

2. Прабългарите са се нареждали на едно от видните места между споменатите племена, тъй като тяхното име е споменато на второ място след името на масагетите — прадедите на по-късните алани.

3. Прабългарите са обитавали съседни области с масагето-аланските племена — особеност, която се повтаря и в района на Кавказ и Южна Украйна, където прабългари и алани отново живеят на общи територии и са свързани с тесни етнически и културни контакти.

Времето, към което се отнасят тези сведения, е трудно да се установи, но ако се съди по това, че в тях е споменато името на номадското племе ефталити, нахлуло в Средна Азия през IV в., може да се предположи, че те датират от периода между IV — VI в., когато ефталитите са играели видна роля в дадения район.

Най-важната особеност на цитирания източник е, че той ни представя в синтезиран вид допирните точки между стопанската култура на прабългарите и стопанската култура на племената от иранския етнически кръг, към който в Средна Азия са принадлежали масагетите, саките, согдийците и хорезмийците и от които са водели своя произход европейските сармати и в частност най-голямото сарматско племе — аланите. Ето защо този източник има ключово значение при изясняването на прабългарския стопански живот. Той позволява да се приведат в единна система разнообразните сходства между стопанския живот на прабългарите, сарматите (вкл. аланите) и масагетите, извлечени от византийските и латинските източници, и да се разкрие първопричината, поради която стопанският живот на прабългарите е напомнял така силно особеностите, характерни за споменатите ирански етноси — общността на географските територии, обитавани от прабългарите и от иранските етноси.

В тази светлина изпъкват и причините, поради които имуществените отношения, характерни за прабългарите, на които бе отделено голямо внимание в нашето изложение, са наподобявали не толкова отношенията, характерни за алтайските народи, колкото тези, характерни за иранските народи в Средна Азия и за ирано-кавказките народи в Европа.

Понастоящем все още липсват материали за по-подробното изясняване на връзките на прабългарския стопански живот със сакската и согдийската култура от Средна Азия, поради което ще се ограничим само с установените сходства по отношение на стопанския живот на масагетите и аланите. Заслужава да се отбележи обаче, че сред потомците на някогашните согдийци и саки — таджиките и някои малки памирски народности — се срещат редица думи, които напомнят тези, с които са си служели прабългарите. Интересно е например да се констатира, че специфичната прабългарска титла „канасубиги” има аналози в езика на една малка памирска народност — мунджанците, на чийто език тя може да се преведе като „хан на страната”, т. е. владетел на държавата[54].

---

[52] Еремян, С. М. Цит. съч.; Патканов, К. Е. Цит. съч.

[53] Освен съкратеното название „булх” са познати и други съкратени названия на прабългарски племена. Така например прабългарския род Ермиар е записан в Именника на българските ханове като Ерми, а племето Кубиар е записано в арменската география като Купи. Кратките варианти на племенните названия са често явление най-вече сред кавказките и закавказките народи, където лезгинците наричат себе си ту лезги, ту лезгиар, сваните се самоназначават ту сван, ту сванар, а у арменците се среща самоназванието хаик (форма за единствено число) и хайер (форма за мн. ч.). В най-общ план двойните прабългарски названия напомнят доста силно тези кавказки примери.

[54] За различните варианти, под които титлата „канасубиги” се среща в прабългарските каменни надписи, намерени в нашата страна, вж. Бешевлиев, В. Прабългарски епиграфски паметници. С., 1981.

Прабългарската титла „мир'' — управител — е повсеместно разпространена сред памирските народи, у които тя се е формирала под влиянието на някогашната персийска титла „михр''. По-горе бяха посочени редица сходства между прабългарската стопанска лексика и стопанските термини, характерни за иранските народности от района на Памир и Припамирието, които произлизат от някогашните согдийци, саки и бактрийци. Особено богат на такива сходства се оказва езикът пушту, където се е запазила цяла редица от стопански термини, характерни за волжките българи и кашмирския език, разпространен на юг от Памир. Допирните точки между стопанската лексика, характерна за прабългарите, и тази, която се употребява сред потомците на някогашните согдийци и саки, са закономерно следствие от обстоятелството, че териториите, населявани от прабългарите в района на Средна Азия, са се намирали в района на Согдиана и Сакастан.

Внимателното проучване на стопанския живот на населението от дадения район както в исторически, така и в регионално-географски разрез позволява да се намери ключът за обяснението и на още една твърде специфична особеност на прабългарския стопански живот — едновременното съществуване на уседнали и неуседнали поминъци у прабългарите. В южната част на Средна Азия (районът на някогашните Согдиана и Сакастан) специфичните географски условия — наличието на ограничени площи от обработваема земя, съсредоточени изключително в поречията на реките, и същевременно наличието на широки горски масиви, предлагащи добри условия за животновъдство, са придали още от най-дълбока древност специфичен облик на стопанския живот на населението и са наложили паралелното съществуване на уседнали и неуседнали поминъци, както и практикуването на някои особени форми на неуседналото животновъдство, т. нар. вертикално номадство, обусловено от планинския характер на района.

Тези особености представляват несъмнен интерес и при изясняването на стопанския живот на прабългарите, тъй като те позволяват до голяма степен да се обяснят причините, поради които наскоро след своето идване в Европа прабългарите биват представяни едновременно и като племе, което се прехранва главно чрез скотовъдство, и като племе, което има градове.

Ограничените размери на годната за обработване земя в южната част на Средна Азия са придали и една твърде специфична форма на земеделския поминък. Основна форма на земеделие в дадения район още от най-дълбока древност е било поливното земеделие, практикувано изключително в поречията на реките. Тази форма е била разпространена и в земите, населявани някога от прабългарите в поречието на Зеравшан (район на някогашното владение Булгар — вж. гл. 1), където таджикските етнографи са открили древни иригационни съоръжения, датиращи още от времето около началото на н. е. Цитираните сведения на Ал-Бакуви, че прабългарите са населявали някога един район, богат на грозде, смокини и сини сливи, също съответствуват на земеделските традиции, характерни за южната част на Средна Азия, където от най-дълбока древност гроздето и овощията са любими земеделски култури. Оказва се следователно, че както прабългарското животновъдство, така и прабългарското земеделие са били повлияни от природо-географските особености на района, населяван от прабългарите преди преселването им в Европа. Тази особеност е оставала доскоро незабелязана и затова заслужава специално да се подчертае.

И така, по редица свои особености прабългарската стопанска култура е напомняла културата на иранските етноси от рода на сарматите и по-специално на влизащите в техния кръг алани и масагети, на согдийците и саките от Средна Азия. Причините за това трябва да се търсят най-вече в географското съседство на прабългарските земи в района на планината Имеон (наречени в арабските източници Булгар) със земите на споменатите племена, а от части и в етническата конвергенция между прабългарите и племената от иранската общност, довела до включването на някои ирански племена в прабългарския племенен съюз. Такова племе са били например т. нар. „алански българи'' (алан-бурджани), споменати в арабските източници в материали, които се отнасят за VII в.[55]

Но в прабългарския племенен съюз са влизали — както личи от историческите извори — и някои племена от кавказки (дагестански и иберо-кавказки) произход. Това особено ясно се проследява сред волжките българи, в чийто племенен съюз наред с главното племе булгар са влизали и племената берсула, есегел, сван (вариант сuваз) и рода баранджар, които по всичко личи са се присъединили към прабългарите в района на Кавказ. В Дагестан още през VI в. са известни племената барсилт и баранджар, съюзни с прабългарите, а в съседство с Кубратова България арменските източници посочват през VII в. племето сван, потомците на които живеят и до днес в северната част на Грузия.

---

[55] Кузеев, Р. Г. Цит. съч.

Във връзка с това особено интересно е проучването на допирните точки на прабългарската стопанска култура не само с иранските етноси, живеещи в съседство с Кавказ, от рода на аланите, но и на възможни сходства с типичните кавказки народи, които до ден-днешен остават твърде слабо изследвани главно поради сериозните езикови трудности, които се срещат при проучването на кавказките материали. Единственото подробно изследване в този аспект принадлежи на съветския историк В. Каховски, който с основание критикува подценяването на въпроса за кавказкото влияние върху прабългарската култура и отбелязва голямата актуалност на този проблем поради това, че много елементи на бита и културата на древните чуваши и дунавските българи са се сформирали в онази епоха, когато техните прадеди са имали тесни контакти с народите от Закавказието [47, с. 259]. Тази своя теза В. Каховски доказва както чрез сходството на някои видове селскостопански оръдия в Кавказ и в земите на някогашната Волжка България, така и със сходството на някои елементи на духовната култура, между които особено ярки и убедителни са неговите примери из областта на древните космогонически представи на кавказките народи и на прабългарските племена. Един от примерите, приведени от Каховски,е, че у арменците Млечният път се нарича „Път на крадеца на слама” и сред тях е разпространена притча, в която се разказва, че веднъж един човек откраднал скришом от съседа си слама, но в това време духнал вятър и сламата се пръснала по цялото небе. Същата легенда той открива и сред чувашите и гагаузите, у които Млечният път се нарича сред тях Сламен път. По този повод не може да не си припомним и нашето народно название на Млечния път — Кумова слама, която без съмнение води своя произход от споменатата притча. Еднакви са и поверията на арменци, чуваши и българи, че по яркостта на цветовете на дъждовната дъга може да се отгатне какво ще бъде плодородието на различните селскостопански култури: по жълтия цвят за овеса, по зеления цвят — за царевицата, по червения цвят — за гроздето и т. н. Напълно съвпадат представите на грузинци, арменци, българи и чуваши и относно това, че всеки човек си има на небето своя звезда. Когато човекът умира,

звездата му пада от небето. Еднакво е също и страхопочитанието у всички тези народи към местата, където е паднал гръм, а също и един любопитен обичай, свързан със слънчевите затъмнения. Известно е, че до неотдавна грузинците и чувашите по време на затъмнение са вдигали страшен шум, удряйки различни метални предмети — нещо, което е било свързано у тях с поверието, че ще накарат по такъв начин дракона, който е глътнал слънцето, да го пусне от устата си [47, 259 — 260]. Всички тези примери показват, че духовната връзка между кавказките народи и прабългарските племена очевидно е много подълбока, отколкото досега са си представяли не само нашите, но и повечето чуждестранни учени. Съвпадението на формата на кавказкия плуг „сабан” с един вид плуг, който и сега се среща сред чувашите [47, с. 308], както и близостта на някои древноарменски и прабългарски архитектурни форми, показва, че тази духовна връзка естествено се е простирала и в областта на стопанската култура.

За дълбочината на връзките между прабългарските племена и кавказките народи говори и фактът, че в чувашкия език (вероятно при посредничеството на прабългарите, които са се влели в чувашкия народ) са навлезли редица арменски и грузински думи, списъкът на които е приведен от В. Каховски в споменатото му съчинение [47, 259 — 260]. При това става въпрос не за второстепенни и третостепенни думи, а често за думи от основния речников фонд, каквото е например названието на огъня „куар”, което напълно съвпада с чувашкото и грузинското название.

Към примерите, които привежда В. Каховски за етнографските и езиковите сходства между прабългарските племена и кавказките народи, заслужават да се прибавят и някои етнографски паралели, които се установяват върху основата на арабските източници за волжките българи от X — XI в.

Така например в описанията на арабския пътешественик Ибн-Фадлан се споменава, че волжките българи са имали обичай да обсипват гостите си и царя си със златни и сребърни монети. Този древен ритуал и досега се среща твърде широко между кавказките народи, при това той е характерен за племена от най-различни езикови групи — картвелци, дагестанци и осетинци — потомци на някогашните алани.

Промяната в условията на живот е довела естествено до известна модификация на ритуала — вместо златни и сребърни монети сега върху гостите, а също и върху булката в сватбените церемонии се сипят бонбони и бисквити (курабии), но по-старите хора си спомнят, че още в началото на този век по-заможните семейства са сипели върху особено скъпите си гости златни монети. Твърде богат материал в това отношение е събран в обзорното издание „Народы Кавказа", издадено през 1965 г. Пълно копие на този ритуал откриваме и в сватбените обичаи, характерни за древна Армения, където още през I в. от н. е. на сватбата на арменския цар Арташес се е сипел „дъжд от злато" и „дъжд от брилянти".

Голямо сходство се наблюдава също и по отношение на погребалните ритуали на волжките българи и ритуалите, които се срещат и до днес у някои кавказки народи, като чеченци и осетини. Така например за волжките българи Ибн-Фадлан съобщава, че когато някой умирал, на къщата му издигали знамена. У чеченците в Кавказ и до ден-днешен погребалните процесии се съпровождат от знамена — в по-далечното минало това са били родови знамена, съхранявани като реликви. Такива родови знамена-реликви са били характерни в средновековието и за сваните — картвелско племе. При това е характерно, че един от любимите символи, който сваните са рисували върху своите знамена, е бил лъвът, т. е. същият символ, който е бил характерен и за прабългарите.

Твърде голямо сходство се установява между волжките българи и кавказките народи и по отношение на един друг, малко прозаичен обичай. Това е обичаят да се заграждат къщите с високи и плътни огради — факт, който за чувашите и волжките българи е отбелязан като специфична черта в последното изследване на В. Каховски[56], а за кавказките народи ние констатирахме въз основа на собствени наблюдения. Интересно е, че този обичай рязко отличава чувашите от окръжаващите ги фино-угорски народи (марийци, коми-пермяки), за повечето от които е характерно тъкмо обратното — липсата на какъвто и да е интерес към заграждане на къщите и дворните места.

В допълнение към изложеното заслужва да се обърне внимание и на някои допълнителни факти, имащи непосредствено отношение към Аспаруховите българи и свидетелствуващи за съществуването на многобройни допирни точки между прабългарските традиции в редица области и традициите на

---

[56] Каховский, В. А., Ю. А. Краснов. Средновековые Чебоксары. Материалы Чебоксарской экспедиции. М., 1978, с. 164.

кавказките народи. Преди всичко трябва да се отбележи, че двама от прабългарските ханове носят имена, които са се употребявали в Кавказ още през I — II в. от н. е. Това са имената Аспарух и Кардам, напомнящи имената на двама иберийски князе Аспаврук и Кхартан[57]. Впрочем тук заслужава да се отбележи, че името Кардам и до днес си остава едно от най-разпространените имена в Кавказ, където то се среща широко под формата Кардан у кабардинците и адигите, под формата Картан — у лезгините, а под формата Кхартан — у грузинците. Привличат вниманието и следните имена, открити в гръцките градове-колонии, разположени в близост до Кавказ през II в.: Орханос (срв. прабългарското Органа), Амердиакос (срв. Омуртаг), Дулас (срв. Дуло), Синдоку (срв. Сондоке), Прасианос (срв. Пресиан), Телесиас (срв. Телец), Мостис (срв. Мостич), Аспериери (срв. Еспереи), Барис (срв. Борис), Котрос (срв. Котраг). Някои от тези имена — Барис, Телесиас — се срещат в непосредствена близост до Кавказ в някогашната Горгипия (дн. Анапа)[58].

Запознаването с изобилните материали за кавказките имена, съдържащи се в речника на акад. Глонти, а също и с тези, съдържащи се в речници на отделните народи, привлича вниманието към следните имена, повечето от които са записани в периода след XV в., поради което не може да се установи дали те са предхождали появата на прабългарите в този район или в някои случаи са резултатът от обратно прабългарско влияние върху кавказката ономастика (използваното по-долу съкращение „Гл" се употребява за речника на Глонти [29], а материалите, извлечени от други източници, се цитират с указание на народността, за която са характерни [вж. 54, 89].

---

[57] История Грузии. Тбилиси. 1964, с 41. В Средна Азия същото име откриваме в първите векове на н. е. у един вожд на племето болхики, наречен Кардама. Споменатите болхики са живеели в близост до планината Имеон. — Вж. Przilusky, Z. The Ancient Peoples of Punjab. Calcutta, 1960, p. 52.

[58] Latichev, V. Inscriptionaes antique Orae septentrionae ponti Euxini. M., 1901; Nax Vasmer. Untersuchungen über die altesten Wohnsitze der Slaven. 1. Die Iranier in SüdRusland. Leipzig, 1923; Книпович, Т. Танаис. М., 1936.

Кавказко име	*Прабългарско име*
Джвинис (Гл.)	Звиницис
Винеа (Гл.)	Винех
Лусиане (Гл.)	Алусиан
Зевар (Гл.)	Севар
Аслаина (Гл.)	Ославнас
Чепа (Гл.)	Джеба
Каркаре	Кракра
Крым (каб.), Курум (Гл.)	Крум
Омиртхе (Гл.)	Омуртаг
Ешха, Ешпиа (Гл.)	Есхач
Пщмар (абаз.)	Безмер
Салан (лак., ингуш)	Салан
Цок (чеч.)	Цок
Гладай (Гл.)	Глад
Сандаки (лезг.)	Сондоке
Ялцык (лезг.)	Алцек

Подобни сходства се откриват и между имената на волжките българи и кавказките имена. Интересно е да се отбележи, че между няколкото оцелели имена на велможи и князе от Булгар почти няма име, което да не се открива в Кавказ.

Кавказки имена	*Имена от Булгар*
Алмэс (каб.)	Алмус
Хете (Гл.), Хатан (каб.)	Хетен
Билау (адиг.), Били (лезг.)	Била
Шила (карт., каб.)	Шилке

Не на последно място трябва да се отбележи, че между мъжките имена в Кавказ се среща името Булгар (под формите Балкар, Балкарук, Булгарук, Булгайр), а то по всичко личи е фигурирало и между прабългарските като мъжко име, защото в района на Северна Италия, населен през ранното средновековие от прабългари, то е отбелязано многократно: срв. виконт Булгаринус, граф Булгар, Булгаро де Булгарис (известен италиански юрист), Булгаро, Булгариус, Булгариус де Толентино и др.[59]

---

[59] Посочените имена, събрани от италиански документи, датиращи от периода VIII — XIII в. са публикувани от проф. И. Петканов в неговата статия Българо-романските езикови връзки (Съпоставително езикознание, 1981, № 3 — 5, 154 — 155).

Наред със сходството между прабългарските и кавказките имена съществуват и някои сходства в областта на облеклото. Запазилата се рисунка на хан Омуртаг в Мадридския ръкопис на Скилица представя българския хан в костюм, съдържащ цяла редица обичайни кавказки елементи: архалук с къси бродирани ръкави, каквито се срещат и до днес сред кахетинците и сваните, риза с тесни дълги ръкави, които се виждат под ръкавите на архалука, меки ботуши без ток, известни широко в Кавказ под названието „мачи", „матшо". На главата на Омуртаг се вижда типичната за Грузия мъжка превръзка за глава, която някои незапознати в кавказката етнография автори вземат за дълга коса, отпусната до раменете[60].

Независимо от тези очевидни кавказки сходства в облеклото на хан Омуртаг трудно е да се съди все още дали това е типичен прабългарски мъжки костюм, тъй като византийският речник „Свидас" е отбелязал, че прабългарите са възприели по някое време аварската носия. Какъвто и да е произходът на тази носия у Омуртаг, тя във всички случаи може да се разглежда като свидетелство за определено влияние върху прабългарското облекло.

По-близкото запознаване със стопанството на кавказките народи също разкрива някои сходства между прабългарските стопански думи и отделни думи, които се използуват в Кавказ. Установяват се също и аналогии в областта на стопанската терминология, които се оказват особено многобройни при земеделието, животновъдството и при някои домашни занаяти. Така например три от основните думи в лозарството — грозде, чепка и чукан — имат сходство с кавказки думи: срв. грузинската дума „гурзени" (грозде), балкарското „чыпиця" — чепка, и лезгинската дума „чукване" — чукан. Пак в лозарската област нашата дума „косер" показва сходство с дагестанската дума „кос" — голям нож за сечене на клони. При интерпретацията на тези и много други сходства се срещат обаче на дадения етап твърде сериозни трудности, тъй като е добре известно, че връзките на населението на нашите земи с района на Кавказ датират много векове преди идването на прабългарите, пряко свидетелство за което са и установените аналогии на кавказки имена с имена на траки и мизи, живели в нашите земи. Предвид на посоченото обстоятелство за по-ясното разграничаване на възможните земеделски и особено животновъдни термини, донесени от прабългарите при тяхното преселване от Кавказ, се оказва необходимо провеждането на тристранни сравнения между стопанската лексика на кавказките езици, съвременния български език и езиците от района на някогашната Волжка България. Целта на тези сравнения бе да се открият онези стопански думи, които съществуват едновременно в Кавказ и в двата основни района, заселени от прабългарите след тяхната голяма миграция през VII в. Има основания да се предполага, че в случаите, когато дадена земеделска или животновъдна дума се среща едновременно в Кавказ и в двата района, които някога са живели прабългари, тя представлява или реликтов остатък от прабългарския език, или кавказка дума, взаимствувана от прабългарите по времето на Кубратова България и пренесена в новозаселените от тях райони. Ето накратко резултатите от направеното тристранно сравнение.

---

[60] Вж. Репродукция № 23 в: Бешевлиев, В. [13, с. 47].

Таблица 2.

*Резултати от тристранното сравнение на стопански думи от съвременния български език, кавказките езици и езиците от района на някогашната Волжка България**

Българска стопанска дума	Кавказка дума	Стопанска дума от района на Волжка България
Чепка — грозд	*чыпиця* (балк.)	*шупкам* (чув.)
черен — лозова пръчка	*чере* (лезг., арм.) лоза	*чере* (чув. — лоза
цап — бухалка за вършеене	*шап* (тал.) — удрям *джабе* (анд.) — удрям, бухам	*шап* (чув. — вършея
кукла — голям ритуален кравай	*гугалий* (рут.) — голям кравай *кукэ* (тал.) — пирог	*кукаль* (чув.) *кугыльо* (мар.) — сладък хляб, пирог
лапа — компрес от листа	*лыбе* (гунз.) — лист	*лыве* (мар.) — лист
тор	*тырыс* (авар.), *тыр* (тал.) — тор	*терыс* (мар.) — тор
хергеле — табун	*ирхили* (беж.) — табун	*елки* (каз. тат.)
сукман	*сукбан* (удин.)	*сукман* (бесерм.)
мор — болест по добитъка	*мор* (тал.) — отровна змия	*мур* (чув.) — чума
коч — свинска *кочина* (с. Страхилово. Св.)	*гочэ* (тал.) — кочина, кошара	*хуш* (чув.)

Гоу-[illegible]

*Съкращенията в таблицата съответствуват на цитираните в „Списъка" към табл. 1 в предшествуващия параграф.

Както личи от приведените думи, в района на Кавка се откриват някои интересни допирни точки със земеделск понятия и животновъдни термини от нашата страна и от района на Волжка България. Прави впечатление, че броят на тез думи е значително по-малък от броя на установените съответствия при личните имена. Причината за това трябва да се търс в обстоятелството, че при подобни тристранни сравнения мож практически да се разкрие само част от действителните реликтови остатъци от прабългарския език, тъй като в случаите, когато дадена прабългарска дума се е запазила в един или в два от сравняваните три езика, тя автоматически ще се окаже елиминирана при подбора на тристранния материал.

Анализът на общите за трите района думи показва, че дв от тях — чувашката дума „чере" и нашата дума „чепка" представляват по всяка вероятност кавказки заемки в прабългарския език, тъй като те не се срещат нито в алтайските, нито в угро-финските езици. Коренът, от който е образувана думат „цап" — бухалка — се среща в угро-финските езици. Думат „хергеле" стои в определена връзка с алтайските езици, но тях тя фигурира под формата „елки", докато в Кавказ нейнат фонетична форма „ирхили" е значително по-близка до прабългарската.

Разкритите аналогии между прабългарски стопанск думи и стопанската лексика на кавказките езици са все ощ сравнително малко, за да може да се съди за степента на влияние на кавказките земеделски традиции върху прабългарските. В качеството на един все още предварителен извод мож да се предположи, че влиянието на кавказкото земедели е било по-силно изразено по отношение на отглеждането интензивните земеделски култури — лозя, градински култур и др., и по-слабо в полевъдството. В подкрепа на това е и обстоятелството, че в чувашкия език всички отбелязани кавказк заемки в земеделската област гравитират към градинарството[61] и същевременно почти не се откриват заемки, свързани обикновеното полевъдство.

---

[61] В областта на градинарството се откриват следните заемки в вашкия език от кавказките езици и езиците от района на Закавказиет

си, а прабългарите са поставени извън техния кръг[63]. У сирийския хронист З. Ритор също съществува известно разграничение между прабългарите и огурските племена, тъй като прабългарите заедно с аланите и племето даду са обособени от него в една специфична подгрупа, а огурските племена (оногури, кутригури, сарагури и огури) са изнесени практически извън тази специфична подгрупа. За отбелязване е, че оногурите са обрисувани и от арменския хронист Егише (V в.) като типичен алтайски народ с монголоидни антропологични черти.

И в арменските, и във византийските, и в латинските исторически източници е прокарано ясно разграничение между типичните алтайски племена, преселени в Европа — хуните и огурските племена — и прабългарите. Това разграничение едва ли трябва да се приеме за несъществено, тъй като то преминава като своеобразна червена нишка през голям брой независими един от друг исторически източници, писани по различно време и на различни езици.

При наличието на всички тези данни едва ли е основателно прабългарите да бъдат разглеждани като типичен алтайски народ. Дихотомията в прабългарския език и в прабългарската култура е от такъв порядък, че е най-правомерно на прабългарите да се гледа като на специфичен етнос, в чийто език и в чиято култура се съединяват едновременно и неалтайски черти — етнос, възникнал в пресечната зона между алтайските и неалтайските народи.

Тази трактовка се илюстрира по особено убедителен начин върху основата на данните, съдържащи се в най-авторитетния източник на прабългарския език — Именникът на българските ханове. В него, както вече беше посочено, се съдържа една сложна амалгама от алтайски думи, изпъстрени с неалтайски елементи.

Характерно е също, че редица думи от Именника (читем, алтем, тутом и др.) съдържат алтайски основи, към които са присъединени, както това е установено от Л. Бенцинг, ирански окончания (-ем, -ом). Вместо алтайското числително име четинчи в Именника на българските ханове фигурира формата

---

[63] **Й о р д а н е с.** Цит. съч. Интерес представлява и Монемвазийската хроника от X — XI в., в която е казано, че ,,аварите били от род хунски и български", т. е. и в този случай е прокарано различие между влизащите в аварската общност алтайски племена (хуните) и включените в нея прабългарски племена — вж. ИБИ, т. 11, с. 66.

читем (седем), вместо алтинчи — алтом, вместо туртинчи (четвърти) — тутом и т. н. Наред с тези граматични своеобразия се констатират и редица фонетични своеобразия — почти всички алтайски думи от Именника се явяват не в своя първоначален вид, а в силно модифицирана форма, в която се чувствува влиянието на някакъв неизвестен ирански език от типа на източноиранските езици или възможно на аланския език: алтайската дума такук (кокошка) е записана в дадения езиков паметник като „тох", алтайската дума самур е записана като „сомор", алтайската дума тунгуз (глиган) — като ,,дохс"; сыгыр (бик) е предадено като шегор, дилан — като дилом и т. н. Наблюдаваната почти повсеместна замяна на гласните звуци ,,а" и ,,у" със звука ,,о" като фонетично явление е характерна за средноиранските езици от южната част на Средна Азия (район около планината Имеон), а както показват изследванията на А. И. Абаев и за аланския език, но подобно фонетично явление не се открива в нито един от типичните алтайски езици[64]. В някои пасажи от Именника са употребени пряко източноирански думи — например думата верени (дракон), ехтем (седем) и др.

Същите особености се наблюдават и в другите езикови паметници, оставени от прабългарите. И в тях, както и в Именника, се открива едно твърде своеобразно съчетание на алтайски и неалтайски (главно ирански) елементи. Така например в добре известния надпис от Преслав редом с алтайската дума ,,кюпе" (ризница) се откриват прилагателните имена „алхаси" и „хумсхи", „естрогин", „хлобрин", които се отклоняват от особеностите на алтайското словообразуване и имат аналогии главно сред източноиранските езици и сред отделни кавказки и угро-фински езици. Словосъчетанията „алхаси кюпе" (ризница от халки) и „хумсхи кюпе" (мека ризница) също се отклоняват от алтайските, вкл. и от тюркските граматични форми, тъй като в тюркските езици подобни съчетания биха били предадени като „алка купеси" и „хум купеси", но не като „алхаси кюпе" и „хумсхи кюпе". Нетипични са за алтайските езици и думи, съдържащи звуковите съчетания „стр" и „хл", каквито са двете названия — „естрогин" и „хлобрин", записани в надписа от Преслав. Ето защо съвсем основателно е мнението на известния френски алтаист Ж. Дени, че прабългарския надпис от Преслав има облика не непосредствено на алтайски или на тюркски надпис, а по-скоро на надпис, написан на някакъв особен език, изпъстрен тук и там с алтайски термини. И в този случай проличава ясно своеобразието на прабългарския език, наличието в него на сложна смесица от алтайски и неалтайски елементи[65].

---

[64] **А б а е в, А. И.** Скифо-европейские изоглосы. М., 1965. В един от пасажите на Именника се съдържа и цял израз, записан на някакъв известен ирански диалект — изразът дванш ехтем, в който числителното име ефтем съдържа осетинската дума ефтем — седми.

Освен в надписа от Мурфатлар същата особеност се установява и в прабългарския надпис от Надь сент-Миклош — т. нар. „Надпис на Боила жупан". В него алтайските елементи са предадени също в модифициран вид (теси вм. тас и др.), а граматичните окончания в двата основни израза „теси дугетуги" и „тагроги итциги таиси" подчертано се отклонява от граматичните особености на алтайските езици.

И в трите основни езикови паметника на прабългарите — Именника на българските ханове, надписа от Преслав и надписа от Надь сент-Миклош, се наблюдават езикови своеобразия от един и същи тип: във всеки от тях се откриват алтайски елементи и същевременно граматични и фонетични особености от неалтайски произход. Алтайските елементи в тези надписи присъствуват изключително под формата на лексикален материал, който обаче се явява в тях не в своя типичен алтайски вид, а най-често преобразуван с помощта на някакви неалтайски, главно ирански граматични форми. И доколкото тази особеност се повтаря и в трите известни засега компактни езикови паметника, трябва да се подчертае още веднъж, че прабългарите са били специфичен етнос, чийто език не бива да се отъждествява с алтайските (вкл. тюркските) езици.

Ако се държи сметка за обстоятелството, че в прабългарските езикови паметници алтайските елементи (дори когато те са широко представени, какъвто е случаят с Именника на българските ханове) играят пасивна роля в езиково отношение и са подложени на преобразуващото въздействие на неалтайски граматични форми и фонетични модификатори, налага се изводът, че решаваща роля при образуването на прабългарския език е играел неалтайският етнически фактор, който е повлиял на установената от него алтайска лексика и я е видоизменил.

Ако се възприеме обаче по-ограничен подход, основаващ се върху лексикалните особености на един от прабългарските езикови паметници — Именникът — и игнориращ въпроса за граматичните и фонетичните особености на прабългарския език, тогава неминуемо ще се стигне до надценяване на ролята на алтайския фактор, тъй като в лексикално отношение споменатият източник съдържа голям брой алтайски елементи. На тази именно основа на началните етапи от изследването на Именника на българските ханове се е сформирала концепцията за тюркския произход на прабългарите — концепция, която почива изцяло върху лексикални аргументи, но не и върху цялостен анализ на дадения езиков паметник. Със задълбочаването на езиковите изследвания в дадената област изпъква твърде осезателно фактът, че алтайските елементи в Именника са снабдени с неалтайски граматични окончания и съдържат нетипични за алтайските езици фонетика. Откриха се също и двата допълнително цитирани от нас езикови паметника, при анализа на които отново изпъква обстоятелството, че алтайските елементи (а тук те са далеч по-малобройни) са вписани и в този случай в една неалтайска граматична и фонетична система. По този именно път у редица от видните познавачи на прабългарския език — Ж. Дени, К. Менгес и др., настъпи подчертано охлаждане към тюркската концепция за прабългарския език, тъй като тя се основава само върху една от характеристиките на езика — лексикалната, и не може да го обясни в неговата цялост. Възниква нов възглед за прабългарския език като специфичен език, съединил в органично цяло алтайски и неалтайски елементи. Този възглед позволява далеч по-убедително да се обяснят сложните граматични и фонетични особености на прабългарските езикови паметници.

За отбелязване е, че по-голямата част от руническите надписи, открити в нашата страна, и по-специално голямата сбирка от надписи, намерена в Мурфатлар, напомнят по своята типология не руническите надписи, оставени от алтайските народи, а тези, оставени от иранските и кавказките народи и по-специално аланските и касожките надписи. На тази особеност ни обърна внимание известният изследовател на алано-касожката писменост проф. Г. Ф. Турчанинов, който подготвя специално изследване върху прабългарските рунически надписи. Оказва се следователно, че не само в езика на прабългарите, но и в тяхната специфична руническа писменост се откриват съществени допирни точки с културата на аланите и на някои съседни с тях иберийско-кавказки етноси, каквито са били касогите[66].

---

[65] REB, 1947, 235 — 239.

За изследователите на прабългарската култура и в частност на прабългарската стопанска култура установената напоследък от езиковедите сложна специфика на прабългарския език е от твърде съществено значение, тъй като тя позволява да се обяснят причините за наблюдаваната дихотомия, изразяваща се в едновременното съществуване на алтайски и неалтайски елементи. Главната причина за това явление трябва да се търси не по линията на външните влияния, оказани върху прабългарите от съседните с тях ирански и кавказки племена, а по линията на вътрешните фактори, свързани със сложния произход на самия прабългарски етнос. Възникнали в пресечната зона между алтайските и неалтайските народи, прабългарите са съединили в своята стопанска култура черти от различните етнически контрагенти, участвували при тяхното формиране — алтайските и неалтайските етнически контрагенти. При това по-активна роля при формирането на техния език и тяхната култура са играли неалтайските контрагенти, тъй като те са обусловили както граматичния облик на прабългарския език, така и облика на главните елементи на прабългарската стопанска култура — високото развитие на редица уседнали поминъци и подчертано неалтайския характер на прабългарските имуществени отношения.

На тази именно сложна основа е възникнала специфичната прабългарска стопанска култура, в която алтайските елементи, доколкото те съществуват, се съдържат най-вече в преобразуван вид, а неалтайските определят специфичния колорит и най-съществените отличителни белези на прабългарския стопански живот.

---

[66] На една бронзова розета от Плиска е написан с графеми от алано-касожки тип изразът „шаломи тихриеба", т. е. розета (медальон) на благополучието.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В настоящето изложение стопанският живот на прабългарите бе анализиран с помощта на информация, произхождаща от три независими един от друг източника — писмените сведения по въпроса, които могат да се открият в историческите извори, археологическите данни и автентичните езикови реликти от прабългарската стопанска лексика. Използването на тези три независими един от друг източника създаде възможността всеки по-голям проблем, свързан с прабългарския стопански живот, да бъде изясняван от три различни ъгъла, а получените резултати да бъдат подлагани на кръстосана проверка — нещо, което трудно може да се направи в рамките на едно чисто археологическо или чисто историческо изследване.

В заключение трябва да се отбележат основните моменти в прабългарския стопански живот, които се потвърдиха едновременно и от историческите, и от археологическите, и от езиковите източници.

1. Установи се определено единство между стопанския живот на прабългарите от нашата страна и техния стопански живот в другите райони, обитавани от тях в ранното средновековие. За съществуването на това единство свидетелствува най-красноречиво съвпадението на редица автентични стопански думи, отбелязани върху прабългарски надписи в нашата страна, със стопански думи, употребявани и до днес в района на някогашната Волжка България. Сравнението на писмените сведения за волжките българи от VIII — X в. с археологически материали от нашата страна и Южна Украйна също позволява да се установи наличието на сходни моменти в стопанския живот на прабългарите в тези различни райони. И най-после, разглеждането на въпроса изцяло в археологически план върху основата на материалите за салтово-маяцката култура също води в крайна сметка до констатацията, че стопанският живот на прабългарите в различните райони е имал редица общи черти.

2. Съвместният анализ на трите вида използувана информация налага извода, че разпространените съвсем доскоро представи за прабългарите като за изцяло номадски ското-

въден народ, който едва след заселването си в нашите земи се е запознал с такива поминъци като земеделие, търговия и занаяти, трябва доста съществено да се коригират. Историческите източници съобщават, че част от прабългарите е живеела в градове още през VI в., а оцелялото име на един от тези градове — Бакат, свидетелствува за определени връзки със согдийските градостроителни традиции. Археологическите данни от V — VII в., събрани на територията на Украйна, също свидетелствуват, че още през този период градостроителството и земеделието са заемали определено място в прабългарския стопански живот. Установи се също, че миграцията на прабългарите към нашите земи съвпада по време с появата на някои специфични земеделски оръдия на труда като лопатовидния плуг, а във Волжка България тяхното заселване съвпада по време с въвеждането на плужното земеделие и с разпространението на някои южни земеделски култури — например соргото в района на Волжко-Камското междуречие.

Всичко това показва, че земеделието, а също и градостроителството в определена степен са се познавали от прабългарите още преди преселването им в Европа, въпреки че през ранния период след тяхното заселване в Европа животновъдството, както свидетелствуват сведенията на Захари Ритор, е играело все още твърде голяма роля в техния стопански живот.

3. Археологическите материали, белязани с прабългарски знаци в нашата страна и в други райони, както и редица данни от писмен и езиков характер позволяват да се хвърли светлина върху някои прабългарски поминъци, които дълго време оставаха сравнително слабо изследвани. На тази основа се установява, че прабългарите сравнително отрано са познавали някои занаяти като грънчарството, каменоделството, железарството, златарството, обработката на кост и др., практикувани в сходна форма в различните райони, обитавани от тях през VIII — IX в., а това на свой ред загатва, че основния си облик тези занаяти са сформирали у прабългарите не по-късно от V — VII в., когато те са живели на обща територия и в сравнително компактна племенна общност.

4. Оцелелите в историческите източници писмени данни за волжките българи, както и някои сравнителни езикови анализи в нашата страна позволяват да се установи, че прабългарите са познавали и практикували в своя стопански живот някои ранни форми на парична размяна, основаващи се върху използването на ценните дивечови кожи в качеството на

всеобщ еквивалент. Само недостатъчното познаване на материалите за Волжка България и недостатъчната осведоменост относно отдавна установената от К. Маркс същност на размяната, основаваща се върху ценните дивечови кожи като специфичен вид парична размяна, е попречила да бъде изяснен по-точно този пункт от стопанския живот както на прабългарите, така и на славяните в нашата страна и е запазила задълго неточните представи, че прабългарите и славяните са познавали само натуралната размяна, т. е. размяната, при която не се използува всеобщ еквивалент.

5. Съществуването на редица ранни стопански традиции у прабългарите се потвърждава и от обстоятелството, че голяма част от характерните за тях стопански думи имат запазени и до днес аналогии в района на Кавказ, а също и в някои райони на Средна Азия, разположени на юг от големите средноазиатски пустини. На тази основа може да се заключи, че част от стопанските термини, характерни за прабългарите, имат ранен произход и са навлезли в прабългарския стопански живот при заселването им в нашите земи.

6. Една от специфичните и все още необяснени черти на прабългарския стопански живот е паралелното съществуване в него на определени уседнали традиции и широкото практикуване на някои неуседнали поминъци и на първо място нестационарното (вкл. номадското) животновъдство. Тази особеност на прабългарския стопански живот, създаваща значително объркване у авторите и подтикващи ги често да премълчават било едната, било другата негова страна, се оказва при по-внимателно разглеждане особеност, широко разпространена още от дълбока древност в районите на Средна Азия и Северен Кавказ, където е протичал животът на прабългарите преди заселването им в нашите земи. Запознаването със стопанския живот на саките и масагетите в Азия и сарматите в Европа показва, че по тази своя особеност прабългарския стопански живот е бил сходен със стопанския живот на споменатите племена и съчетаването в него на уседнали и неуседнали поминъци далеч не е било нещо изключително и необичайно. Характерно е например, че и до днес стопанският живот на някои племена в планинските райони на Средна Азия — например на пущуните в Афганистан, е устроен по такъв начин, че част от племената се занимават изцяло с неуседнало животновъдство, докато други племена, говорещи същия език и принадлежащи на същата общност, са специализирани всяко поотделно в някой уседнал

поминък — търговия (известни са изцяло търговски племена), производството на тъкани и т. н. Това обстоятелство — съществуването на междуплеменна специализация в района, с който са били свързани и прабългарите преди своето преселване в нашите земи, помага сравнително лесно да се обясни създалата толкова много главоболия на нашите стопански историци дихотомия на прабългарския стопански живот, т. е. едновременното съществуване в него на явно неуседнали и редом с тях относително развити уседнали поминъци. Сравнителният исторически подход, а именно съпоставянето на стопанския живот на прабългарите със стопанските традиции, характерни за районите, обитавани от тях преди заселването им в нашите земи, позволява да се намери отговор и на тази, изглеждаща доскоро доста трудна задача.

7. Специфичните стопански традиции, характерни за прабългарите, са отразени в названията на редица предмети, някои от които са отбелязани в средновековните източници с техните прабългарски названия, а други дори са били назовани по името на техните главни производители през ранното средновековие — прабъгарите. Единството на прабългарския език, установено върху основата на сравненията на стопанската лексика от нашите земи и стопански думи от района на Волжка България, позволява да се разглеждат изобилстващите в средновековните източници прабългарски названия на различни изделия като допълнително свидетелство за относителната развитост на прабългарския стопански живот през VIII — X в. Тази развитост се установява по друг път — върху основата на писмените свидетелства за Волжка България и археологическите материали от различните райони на салтово-маяцката култура.

8. Съществуването на някои уседнали поминъци у прабългарите още преди заселването им в нашите земи и относителната развитост на техния стопански живот в сравнение с типичните номадски племена трябва да се разглежда като обстоятелство, което е благоприятствувало формирането на траен политически и стопански съюз между прабългарите и уседналите славянски племена. Наличието на отделни сходни черти в стопанския живот на прабългарите и славяните — например използуването и от едните, и от другите на ценни дивечови кожи като ранна форма на парите, приблизително еднаквото равнище на развитие на металообработката и някои други занаяти, несъмнено е спомогнало за определено културно единство в стопанската област, за стопанска съвместимост между двата етноса, която е била важна основа за поддържането и развитието и на държавно-политическото единство между тях. Този аспект на взаимоотношенията между прабългари и славяни оставаше доскоро трудно доловим главно поради крайно беглата осветеност на прабългарския стопански живот, но с притока на все нови и нови материали той се очертава като един заслужаващ внимание и твърде съществен аспект.

На фона на приведените в изложението многобройни конкретни доказателства, разкриващи специфичните стопански традиции на прабългарите, не ще бъде пресилено да се заключи, че относителната развитост на прабългарския стопански живот е имала своето значение не само за самите българи, но и за стопанската и политическата устойчивост на формиращата се българска държава, а заедно с това се е проявила и като един от благоприятните фактори за изковаването на оня траен и жизнен междуплеменен съюз, от който е възникнал нашият народ.

Главният резултат от нашето изследване е, че прабългарите, смятани дълго за типичен номадски народ, всъщност са притежавали специфична и заслужаваща внимание стопанска култура. Тази специфична култура е имала своето значение не само за нашата страна, но е повлияла — както това беше установено от редица чуждестранни учени — и върху някои съседни с прабългарите етноси. Някои съветски учени (акад. Б. Греков, проф. А. Смирнов, проф. Н. Мерперт и др.) вече са отбелязали положителното значение на прабългарската стопанска култура за развитието на стопанството в Поволжието през ранното средновековие, а езиковедът Р. Ахметянов установи напоследък редица следи от културно влияние, оказано от волжките българи върху съседните с тях угро-фински етноси от района на Волжка България — марийци, удмурти, коми-пермяки и др. В района на Кавказ съветският изследовател А. Гадло разкри едно твърде вушително свидетелство за прабългарската строителна култура — известното Хумаринско градище, а унгарският учен П. Юхас публикува у нас през 1985 г. нови интересни свидетелства за положителното влияние, оказано от прабългарите и по-специално от влизащите в техния съюз огурски племена, върху стопанската култура на древните маджари.

Специфичната прабългарска стопанска култура прераства във все по-голяма степен от локален проблем в проблем с по-широко научно значение. Напоследък тя става обект и на съвместни, координирани научни изследвания, осъществявани от съветски, унгарски и български учени.

И както при постепенното разкриване на някоя затрупана с пясък пирамида тя става все по-висока, така и с разширяването на изследванията върху прабългарската стопанска култура ще се разкриват все нови и нови нейни черти и културният облик на прабългарите ще израства пред нашите очи все по-богат и все по-релефен.

БИБЛИОГРАФИЯ

I. ПЕРИОДИЧНИ ИЗДАНИЯ
(списък на съкращенията)

ВГМГ — Вестник Государственного музея Грузии им. акад. С. Джанашиа
ВДИ — Вопросы древней истории
ВЛУ — Вестник Ленинградского университета
ВИС — Военно-исторически сборник
ГИБИ — Гръцки извори за българската история
ГСУ. ИФФ — Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет
ЖМНПр — Журнал Министерства народного просвещения
ИБАИ — Известия на българския археологически институт
ИБИ — Извори за българска история
ИБИД — Известия на Българското историческо дружество
ИВИНД — Институт востоковедения. Известия и научные доклады
ИИБЕ — Известия на Института за български език
ИИВИ — Известия на Института по военна история
ИИЯА — Известия Института языка и литературы
ИКЯ — Иберийско-кавказское языкознание, Тбилиси
ИНМВ — Известия на народния музей — Варна
ИОАИЭ — Известия Общества археологии, истории и этнографии при императорском Казанском университете. Казань
ИРАН — Известия Российской Академии наук
КСИА — Короткие сообщения института археологии АН СССР
КСИИМК — Короткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР
КСИЭ — Короткие сообщения Института этнографии
ЛИБИ — Латински извори за българската история
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
МПК — Музеи и паметници на културата
СА — Советская археология
СЕ — Съпоставително езикознание
ТДКА — Тезисы докладов на конференции по археологии народов Поволжья, проведенной в Казани в 1956 г.
УзНИИИ — Узбекский научно-исследовательский институт истории
УзНИИЯЛИЭ — Узбекский научно-исследовательский институт языка, литературы и этнографии
ЭВ — Этнография Востока
AO — Acta orientalia
REB — Revue des études byzantines
UAJbb — Ural-Altaische Jahrbücher
ZDMG — Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Geseltschaft

II. ИЗВОРОВ МАТЕРИАЛ (ИСТОРИЧЕСКИ, АРХЕОЛОГИЧЕСКИ И ЕЗИКОВ) И АВТОРСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ С ПО-КОМПЛЕКСЕН ХАРАКТЕР*

1. Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. 1. М-Л., 1958; т. 2. Л., 1973.
2. Айдаров, С. А., Н. А. Аксенова. Великие Булгары. Казань, 1975 (обзорно издание).
3. Армянская география VII в. по Р. Х. (приписываемая Моисею Хоренскому), перевод К. М. Патканова. СПб, 1877.
4. Армянские источники по истории Средней Азии V — VII в. М., 1979.
5. Артамонов, М. И. История хазар. Л., 1962.
6. Археология Кыiва. Кыiв, 1979.
7. Ахметьянов, Р. Г. Сравнительное исследование татарского и чувашского языков. М., 1978.
8. Ачарян, Р. А. Этнографический корневой словарь армянского языка. Т. 1 — 7. Ереван, 1926 — 1935.
9. Ашмарин, Н. И. Болгары и чуваши. Казань, 1902.
10. Бартольд, В. В. Сочинения в семи томах. М., 1956
11. Баскаков, Н, А. Тюркские языки. М., 1966.
12. Беров, Л. Икономическото развитие на България през вековете. С., 1974.
13. Бешевлиев, В. Първобългарите. Бит и култура. С., 1981.
14. Бичурин, Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших Среднюю Азию в древние времена. Т. 1— 3. М., 1950.
15. Богданов, И. Прабългари. С., 1976.
16. Будагов, Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. СПб, 1871.
17. Български етимологичен речник. Т. 1 — 2. С., 1971 — 1979.
18. Ваклинов, С. Формиране на старобългарската култура. С., 1977.
19. Венгерско-русский словарь. М., 1960.
20. Венедиков, И. Военно и административно устройство на България през VIII— IX в. С., 1978.
21. Воробьев, В. В. Материальная культура казанских татар. Казань, 1930.
22. Въжарова, Ж. Славяно-българското селище край село Попина, Силистренско. С., 1956 (съдържа и Иванов, С. Домашните и дивите животни край с. Попина, Силистренско; Боев, П. Антропологически материали край с. Попина, Силистренско).
23. Въжарова, Ж. Руските учени и българските старини. С., 1960.
24. Въжарова, Ж. Славянските и славяно-българските селища в българските земи от края на VI — XI в. (съдържа Иванов, С. Животински и костни остатъци от селището в м. Джеджови лозя при с. Попина). С., 1965.
25. Въжарова, Ж. Славяни и прабългари . С., 1976.
26. Гаджиев, М. М. Русско-лезгинский словарь. Махачкала, 1950.
27. Гадло, А. В. О черных и внутренних болгарах. Доклады по этнографии. Т. 6. Л., 1968, 32 — 45.
28. Гадло, А. В. Кавказская археологическая экспедиция. 1966 — 1981 Краткие итоги работ. — ВЛУ, сер. История. Л., 1982.
29. Глонти, А. А. Речник на картвелските антропоними. Тбилиси, 1965 (текст на грузински език).
30. Греков, Б. Д. Волжские булгары. Избранные труды. Т. 2. М., 1959
31. Джалабадзе, Г. Д. Ручные орудия для обработки почвы и их распространение в Грузии. — ВГМГ, т. 24 — В, с. 29 (текст на грузински език).
32. Джонов, Б. За прабългарските заемки в немския език. — СЕ, 1981 № 3 — 5, 68 — 75.
33. Дзидзигер, Ш. В. Грузинский язык. Тбилиси, 1968.
34. Димитров, Д. По стъпките на древните българи. — Полет, 1979, бр. 24 — 27.
35. Димитров, Д. Археологически данни за ранната история на прабългарите — Археология, 1975, № 4, с. 30.
36. Добродомов, И. Г. Два булгаризма в древнерусской этнонимике (о названиях „тиверцы" и „уличи"). — В: Этнонимы. М., 1970 с. 118.
37. Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика през ранното средновековие. С., 1977.
38. Дорн, Б. А. Каспий. СПб, 1875.
39. Дринов, М. Съчинения. Т. 1. Трудове по българска и славянска история. С., 1909, 57 — 69.
40. Дуйчев, И. Към въпроса за появата на парите в нашето народно стопанство. — ИИВИ, 1951, № 3 — 4, с. 18.
41. Заходер, Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе Т. 1 — 2. М., 1962 — 1967.
42 Златарски, В. Известието на Михаил Сирийски за преселението на българите. — В: Избр. произв. Т. 1. С., 1972.
43. Икономика на България. Т. 1. С., 1969, гл. 1 и 2.
44. Илчев, С. и др. Речник на редки, диалектни и остарели думи в литературата ни от XIX и XX в. С., 1974.
45. Карта Средней Азии по „Ашхарацуйц". Реконстр. С. Г. Еремяна. — В: Армянские источники по истории Средней Азии V — VII в. М., 1979 (приложения).
46. Кахадзе, О. И. О некоторых терминах хлебных растений в грузинском языке. — ИКЯ, т. 12, 1960.
47. Каховский, В. А. Происхождение чувашского народа. Чебоксары, 1965.
48. Кинкел, И. Стопанската култура на прабългарите през V — XIV векове. — ГСУ. ЮФ, т . 3, 1926, 135 — 138.
49. Климов, Г. А. Этимологический строй картвельских языков Тбилиси, 1964.
50. Ковалевский, А. П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921 — 922 г. (статьи, переводы и комментарии) Харьков, 1956.
51. Кожухаров, И. Бубарството в България. С., 1971.
52. Королев, А. П., Т. А. Хлебникова. К вопросу о черной металлургии волжских болгар. — МИА, т. 80, 1960, с. 160.
53. Лебедев, К. А. и др. Русско-пушту-дари словарь. М., 1980.
54. Лезгинско-русский словарь. М.. 1966.

---

* При цитирането на този вид материали са използувани квадратни скоби.

5. Литвинский, Б. А. Древность и Средновековье народов Среднеи Азии. М., 1978.
6. Лишев, С. За проникването и ролята на парите във феодална България. С., 1958.
7. Лишев, С. За стоковото производство във феодална България. С., 1959.
8. Ляпушкин, И. И. Памятники сальтово-маяцкой культуры в бассейне Дона. — МИА, т. 62, 1958, 55 — 60.
9. Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство. С., 1959.
0. Мандельштам, А. М. Кочевники на пути в Индию. М., 1966.
1. Марийско-русский словарь. М., 1966.
2. Материалы и исследования по балкарской диалектологии, лексике и фольклору. Нальчик, 1962.
3. Мерперт, Н. Я. К вопросу о древнейших болгарских племенах. М., 1950.
4. Мерперт, Н. Я. Древнейшие скотоводы Волго-Уральского междуречья. М., 1974.
5. Миятев, К. Преславската керамика. С., 1936.
6. Миятев, К. Архитектурата в средновековна България. С., 1965.
7. Младенов, М. Географско разпределение на прабългарски лексикални елементи. — СЕ, 1981, № 5 — 6, с. 315.
8. Могильник Саркела — Белой Вежи. — МИА. т. 59, с. 109.
9. Москов, М. Българо-тюркски езикови контакти (езикови остатъци, състояние, проблеми). — СЕ, 1981, № 3 — 5, 80 — 105.
0. Осемезичен селскостопански речник. С., 1976.
1. Осетинско-русский словарь. М., 1952.
2. Пигулевская, Н. В. Ближний Восток, Византия, славяне. М., 1970.
73. Плетнева, С. А. От кочевий к городам. М., 1965.
74. Плетнева, С. А. Древности черных клубоков. М., 1974.
75. Плетнева, С. А. Сведения русских летописей о восточно-европейских кочевниках VII — начала X в. — В: Археология восточно-европейской лесостепи. Воронеж, 1979. 80 — 92.
76. Плиска — Преслав (проучвания и материали). Т. 1. С., 1979; т. 2, 1981; т. 3, 1981.
77. Повесть временных лет. М., 1956.
78. Поршнев, Б. М. О начале человеческой истории. М., 1974.
79. Ранович, А. Б. Восточные провинции Римской империи в I — III -в. М., 1949.
80. Русско-адыгейский словарь. М., 1960.
81. Рыбаков, Б. А. Ремесло Древней Руси. М., 1967.
82. Сакъзов, И. Стопанският живот на прабългарските племена. — В: Хиляда години България. С., 1930, 91 — 115.
83. Сакъзов, И. Стопанството в средновековна България. — Бълг. ист. библ., 1929, т. 3., с. 18.
84. Смирнов, А. П. Сувар. М., 1940.
85. Смирнов, А. П. Волжские булгары. М., 1951.
86. Смирнов, К. А. Вооружение савроматов. М., 1970.
87. Смирнов, К. А. Железный век Чувашского Поволжья. — МИА., 1961.

88. Сопоставительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 1 — 2. М., 1970.
89. Справочник личных имен народов РСФСР. М., 1979.
90. Сравнительно-историческая грамматика нахских языков и проблемы происхождения и исторического развития горских кавказских народностей. Грозный, 1963.
91. Стопанска история на България. С.,,1981.
92. Страницы исторической этнографии абхазов (Материалы и исследования). Сухуми, 1971.
93. Талышско-русский словарь. М., 1976.
94. Труды Волго-Донской археологической экспедиции. Т. 1 — 3. М.-Л., 1958.
95. Услар, П. К. Этнография Кавказа. Языкознание. Тифлис, 1890.
96. Фехер, Г. Прабългари. Произход, история, бит и култура. С., 1929.
97. Хайдаков, С. М. Сравнительно-сопоставительный словарь дагестанских языков. М., 1973 (гл. Сельскохозяйственное производство, Сельскохозяйственные орудия и др.).
98. Хволсон, Д. А. Известия о хазарах, буртасах, болгарах, мадьярах, славянах и русских Абу-Али Ахмада Бен Омар ибн Даста. СПб, 1869.
99. Чубинов, Д. Г. Грузинско-русский словарь. СПб, 1887.
100. Чувашско-русский словарь. Чебоксары, 1954.
101. Шишманов, И. Критичен преглед на въпроса за произхода на прабългарите от езиково гледище и етимологията на името ,,българин". — Сб. НУ, 16 — 17, № 1, 1909, 505 — 753.
102. Щербак, А. М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках. — В: Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1961.
103. Якобсон, А. Л. Раннесредневековые сельские поселения Юго-Западной Таврики. — МИА, т. 103, 1968.

104. Altheim, F., H. Heussig. Die Hunnen in Osteuropa. Baden-Baden, 1958.
105. Altheim, F. Honoi bei Btolemeus. Baden-Baden, 1960.
106. Von Arnim, B. Türkologische Beitrage. Prinzipielles zur Frage nach Sprache und Volkstum der Urbulgaren. — Zeitschrift der Slavische Filologie, 1933, S. 349 — 351.
107. Brockelman, K. M Kasgari's "Divan lugat at türk." Budapest, 1926.
108. Dombrovsky, K. Hunowie Europsky, Protobulgarzy, Chazarowe, Pieczingowe. Warszawa, 1975.
109. La formation et le développement des metiers en Moyen age (V — XIV siecles). Budapest, 1977.
110. Fraehn, C. M. Ibn Fozlan's und anderer Araber Berichte. Hamburg, 1823.
111. Georgisches — Deutsches Wörterbuch Münich — 1928
112. Gombosz, Z. Bulgar — Türkische Lehnwörter in die Ungarischen Sprache. Budapest, 1913.
113. Grierson, G. A. Kashmiri — English Dictionary (with colaboration of S. Shastry). Calcutta, 1919.
114. Grierson, G. A. Kashmiri language. — In: Biblioteca Indica. Work 229, vol. I — IV. Calcutta, 1915 — 1932.

115. Grierson, G. A. Linguistic survey of India, v. VIII, part II. Calcutta, 1911.
116. Simonyi, D. Die Bulgarien des V. Iahrhunderts im Karpatenbecken. — Acta Archeologica, 10, 1959, 3 — 4, 227 — 250.

III. ДРУГА ПОЛЗУВАНА ЛИТЕРАТУРА

Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. 1 — 2. М. — Л., 1958 — 1973.
Абдоков, А. И. Фонетические и лексические параллели абхазко-адыгских языков. Нальчик, 1973.
Ал-Гарнати, Абу Хамид. — В: Монгайт, А. Л. Абу Хамид Ал-Гарнати и его путешествие в русские земли 1150 — 1153 гг. История СССР, 1959, № 1, 175 — 180.
Айдаров, С. С., А. П. Смирнов. Каким ты было, чудо-городище. — Советская Татария Казань, 3 июня 1967.
Айдаров, С. С., Н. Д. Аксенова. Великие булгары. Казань, 1975.
Аксенова, Н. Д. К итогам археологических работ 1970 — 1972 гг. в юго-восточной части г. Булгары. — В: Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. М., 1978.
Аладжов, Ж. Култови селища и центрове. — Плиска — Мадара — Преслав, № 6, 14 май 1980.
Алексеев, В. П. О происхождении балкарцев и карачаевцев. — В: Материалы научной сессии по истории балкарцев и карачаевцев. Нальчик, 1960.
Ангелов, Д., В. Гюзелев. Известия на арменски извори за средневековната история на България. — Исторически преглед, 1966, кн. 1.
Ангелов, Д. Образуване на българската народност. С., 1971.
Ангелов, Д. Развитие на стопанския живот на първата българска държава. — Икономически живот, 1980, № 22.
Андреев, Й. Именникът на българските ханове. — В: Помощни исторически дисциплини. С., 1979, 80 — 93.
Андреев, Н. А. Данные языка к вопросу о происхождении чуваш. — В: О происхождении чувашского народа. Чебоксары, 1957, 66 — 73.
Анненский, С. А. Известия венгерских миссионеров XIII — XIV вв. о татарах и Восточной Европе. — Исторический Архив, 1940, № 3, 71 — 112.
Антонова, В. За мястото на аула на хан Омуртаг. — Исторически преглед, 1962, № 5, 84 — 86.
Аристов, Н. Опыт выяснения этнического состава киргизкайсаков. — Живая старина, 1894, № 341, 394 — 395.
Артамонов, М. И. Средневековые поселения на Нижнем Дону по материалам Северо-Кавказской экспедиции. Л., 1935.
Артамонов, М. И. Етническата принадлежност и историческото значение на пастирската култура. — Археология, 1969, № 3, 1 — 9.
Ашмарин, Н. И. Болгары и чуваши. Казань, 1902.
Ашмарин, Н. И. Болгарские надписи, найденные у с. Тукмакла. — ИОАИЗ, 1927, № 5, 43 — 58.
Баласчев, Г. Титлите на старобългарските господари. — В: Минало, 1909, № 1, 79 — 83.

Балкаров, Б. Х. Язык бесленеевцев. Нальчик, 1959.
Башкиров, А. С. Памятники булгаро-татарской культуры на Вол Казань, 1928.
Берг, Л. С. Рыбы СССР. Т. 1 — 3. М., 1960.
Березин, И. Н. Булгар на Волге. Казань, 1858.
Березовец, Д. Т. Славяны и племена салтовской культуры. — А хеология, 1965. Киев, № 19, 46 — 67.
Бешевлиев, В. Културно-историческото значение на първобългарск те надписи. — Сп. БАН, 1969, № 3 — 4, 81 — 104.
Бешевлиев, В. Етническата принадлежност на ранните надписи Мурфатлар. — Векове, 1974, № 4, 14 — 22.
Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С., 1979.
Бобчева, Л. Въоръжението на славяни и прабългари от VII до началото на IX в. — ВИС, 1957, № 3, 41 — 77.
Бобчева, Л. Селището при с. Топола. — ИНМВ, 1979.
Богданов, И. Прабългарският календар. Истини и заблуждения. Отечество, 1979, № 19 — 20.
Брайчевский, М. Ю. Исследование пастырского городища в 1955 г. КСИА, 1957, 162 — 170.
Булатов, А. Б. Булгарские эпиграфические памятники XIII — XVI правобережья Волги. — Эпиграфика Востока, 1963, № 16, 56 — 7
Ваклинов, С. За характера на ранобългарската селищна мрежа Североизточна България — Археология, 1972. № 1, 11 — 13.
Ваклинов, С. Новые памятники ранней болгарской культуры (к во росу о праболгарах). — СА, 1957, № 2, 107 — 132.
Валеев, Ф. Х., Ш. Х. Мухамедьянов. К истории архитектур волжских болгар XIII — XIV веков. — В: Вопросы истории, филологи и педагогики Казанского университета. Казань, 1965, 40 — 45.
Венедиков, И. Новооткритият в Преслав първобългарски надпис. ИБАИ, т. 15. 1946, 146 — 160.
Венедиков, И. Следи от културата на прабългарите. — Наша родин 1966, № 9 — 10, 53 — 54.
Венедиков, И. Бележки по военния бит у най-старите българи (Пъ вото българско царство). — Военен журнал, 1902, № 2 — 3.
Видонова, Е. И. Ткани и шитья XIV в. из раскопок в Болгарах. КСИЭ, № 21, 1947, 112 — 117.
Въжарова, Ж. Внесени предмети по търговски и други начини в Сре новековна България (VIII — IX в.) — ИБИД. т. 32. 1978, 33 — 4
Въжарова, Ж. Обичаите и бита на прабългарите. — Поглед, № 12, 24 ма 1975.
Въжарова, Ж. Памятники Болгарии конца VI — XI в. и их этническ принадлежност. — СА, 1968, № 3, 148 — 159.
Вълов, В. Водоснабдяването на средновековните български градо и крепости (VII — XIV в.). — Археология, 1977, № 1, 14 — 30.
Гаген-Торн, Н. И. Женская одежда народов Поволжья. Чебоксар 1960, 73 — 74.
Гадло, А. В. Кавказская археологическая экспедиция 1966 — 198 Краткие итоги работ. — ВЛИ. Серия История . Л., 1982, № 2.
Гаркави, А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и ру ских (VII — X в.). СПб, 1870.
Генинг, В. Ф., А. Х. Халиков. Ранние болгары на Волге (Больш Тарханский могильник). М., 1964.

Георгиев, В. Въпроси на българската етимология. С., 1958.

Греков, Б. Д. Волжките българи през IX — X в. С., 1946.

Греков, Б. Д., Н. Калинин. Болгарское государство до монгольского завоевания. Материалы по истории Татарии. Казань, 1948.

Гръцки извори за българската история, т. 1, 1954; т. 2, 1958; т. 3, 1960; т. 4, 1961.

Дончев, С. Мадарският конник. Един опит за изясняване произхода и значението на паметника. — Проблеми на изкуството, 1970, № 3, 55 — 61.

Дончева-Петкова, Л. Знаци върху археологически паметници от Средновековна България (VII — X в.). С., 1980.

Дьяконов, А. Известия Йоана Эффксского и сирийских хроник о славянах VI — VII веков. — ВДИ, 1945, № 1, 24 — 33.

Добрев, П. Стопанският живот на прабългарските племена — нови факти. — Икон. мисъл, 1979, № 3, 74 — 89.

Добрев, П. Поглед към стопанския живот и стопанската култура на прабългарите преди тяхната миграция към Европа. — Икон. мисъл, 1981, № 9, 16 — 30.

Добрев, П. Генезис и специфика на прабългарската стопанска култура. — Икон. мисъл, 1982, № 10, 42 — 60.

Добродомов, И. К вопросу о венгерском-старотюркском в старых болгаризмах. — В: Тюркологические исследования, 1976, 118 — 125.

Заволжский, А. На развалинах „Золотого трона" (Болгарское царство"). — Пролетарий Татарстана, 1926, № 1, 20 — 21.

Ефимова, А. М. Бутаевский клад ювелирных изделий волжских болгар. — СА, 1960, № 3, 196 — 200.

Ефимова, А. М. Гидротехническое сооружение древнего Болгара. — МИА, № 42, 1954.

Ефимова, А. М. Металургические горны в городах Болгара. Короткие сообщения о докладах и полевых работах Института истории материальной культуры. — АН СССР, № 38, 1951, 128 — 135.

Жеромский, Б. Б. Некоторые нумизматические данные по истории Волжской Болгарии. — МИА, № 111, 1962, 205 — 216.

Заходер, Б. Н. Хорасан и образование государства сельджуков. — Вопросы истории, 1945, № 5 — 6, 122 — 123.

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1, ч. 1 — 2. С., 1918, 1927, 1938, 21 — 120, 382 — 392.

Златарски, В. Известието на Ибрахим ибн Якуба за българите от 965 г. — Сп. БАН, № 22. Кл. Истор. — филолог., 1922, 67 — 87.

Златарски, В. Имали ли са българите свое летоброене? — Сп. БАН, 1911, № 1, 1 — 92.

Заимов, Й. Старобългарски лични имена Безмер, Гостун и Маломир. — ИИБЕ, т. 11, 1964, 449 — 453.

Захариев, Й. Южната крепостна стена на Плиска. — В: Плиска — Преслав, т. 1, 1979.

Ибн ал Факих. Мешхедская рукопись Ибн ал Факиха. — ИРАН, 6 сер., 18, 1924, № 112, 237 — 248.

Иванов, Й. Облеклото у старите българи. — Родина, 1940/1941, № 3, 512 — 518.

Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1970, 630 — 642.

Иречек, К. История на българите. С., 1978.

История на България. Т. 2, С., 1981.

Йовков, С. М. Ручные почвообрабатывающие орудия Волжской Болгарии. — В: Вопросы древней и средневековой археологий Восточной Европы. М., 1978, 219 — 233.

Йорданов, И. Златни медальони на хан Омуртаг. — Нар. дело, № 16, 21 апр. 1979.

Каймакамова, М. Политическото утвърждаване на България през VII — IX в. според българската историко-летописна традиция. — В: България в света от древността до наши дни. Т. 1. 1979, 311 — 317.

Калинин, Н. Ф. Болгарское искусство в металле. К вопросу о происхождении татарского народного искусства. Казань, 1943.

Калинин, Н. Ф. Болгаро-татарские эпиграфические памятники как исторические источники. — ГДКА. М., 1956, 25 — 31.

Карасик, А. Древнейшая летопись. — Вопросы истории, 1950, № 5, 114 — 118.

Каримулин, Н. Ф. У истоков татарской книги. Казань, 1971.

Катанов, Н. Ф. Чувашские слова о болгарских и татарских памятниках. Казань, 1920.

Каховский, В. Ф. Изучение археологических памятников в Чувашской АССР за 40 лет. — Учение записки Чувашского педагогического института, 1961, № 8, 161 — 178.

Каховский, В. Ф. Была ли письменность у чувашей в древности. — УЗНИИЯЛИЭ, Чебоксары, № 21, 1962, 201 — 225.

Каховский, В. Ф. Новые памятники болгарской культуры Чувашского Поволжья. — В: Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. М. — Л.. 1970.

Кашгарский, М. Словарь тюркских языков (Китабе диване лыат эт тюрк). Т. 1 — 3. Константинополь, 1914.

Кинкел, И. Стопанската култура на прабългарите. С., 1926.

Кирьянов, А. В. К вопросу о земедели волжских булгар. — КСИИМК, № 57, 1955, 11 — 15.

Коев, И. Българската везмена орнаментика. Принос към историята на народния орнамент. С., 1951.

Коев, И. Символичното значение на кръстовидната пазва у чуваши и капанци. — Език и литература, 1946, № 1, 37 — 40.

Коев, И. Следи от езика и бита на прабългарите в нашата народна култура. — В: Етногенезис и културно наследство на българския народ. С., 1971, 57 — 62.

Коледаров, П. Към въпроса за развитието на селищната мрежа и на нейните елементи в средищната и източната част на Балканите от VII до VIII в. — Изв. Инст. истор. Т. 28, 1967, 97 — 120.

Корнилов, Г. Е. Булгаро-чувашское языкознание и ономастика. — В: Ономастика Поволъжья. Т. 2. Горький, 1971, 362 — 366.

Курбанов, Г. Л. Византия в VI столетии. Л., 1959.

Курбанов, Х. Сопоставительная грамматика русского и татарского языков. Казань, 1966.

Лихачов, А. Ф. Бытовые памятники Волжской Болгарии. — Сп. БАН, 1876.

Магомедов, М. Верхнечирюртовское городище. — Уч. зап. ИИЯЛ Дагестанского филиала АН СССР, т. 19. Махачкала, 1970.

Мечев, К. Кой е приемникът на хан Крум? Непозната страница от българската история от началото на X в. — АБВ. № 49, 2 окт. 1979.

Милчев, А. Материали, открити в занаятчийските и търговските помещения северно от южната порта на вътрешния град на Плиска. — В: Плиска — Преслав, т. 1, 1979, 139 — 177.

Минев, Т. Плиска. Исторически очерк. С., 1970.

Михайлов, А. и др. Консервация на нож и колан от саркофаг в Плиска-Преслав, т. 1, 1979.

Михайлов, С. Каменните саркофази до голямата базилика в Плиска. — В: — Преслав, т. 1, 1979.

Миятев, К. Българското изкуство през IX и X в. — В: България 1000 години. 920 — 1920, т. 1. С., 1926, 139 — 182.

Москов, М. Българо-тюркските езикови контакти. — СЕ, № 3 — 5, 1981.

Наследникова, В. История на българския костюм. С., 1978.

Николаев, В. Памятник ахеменидского (персидского) владычества в Европе. — Byzantinoslavica, № 10, 1909. 42 — 58.

Николова, С. Патеричните разкази в старобългарската литература. С., 1980.

Никольский, Н. В. Краткий курс по этнографии чуваш. Чебоксары, 1929.

Никольский, Н. В. Сборник исторических материалов о народностях Поволжья. Казань, 1919.

Овчаров, Д. Изображения на рала върху рисунки и графити от Плиска. — Векове, 1980, № 1, 42 — 46.

Овчаров, Д. Ранносредневековни графитни рисунки от България и въпросът за техния произход. — В: Плиска — Преслав, т. 2, 1980.

Овчаров, Д. Прабългарите и българската история и култура (VII — IX в.). — Векове, 1979, № 4, 28 — 37.

Овчаров, Д. Средновековни графитни рисунки от България и тяхната връзка с наскалното изкуство от Средна Азия и Сибир. — В: България в света от древността до наши дни. Т. 1. С., 1979, 244 — 252.

Овчаров, Д., Т. Тотев, А. Попов. Стари български столици. Плиска, Велики Преслав, Търновград. С., 1980.

Овчаров, Д. Нови данни за ранното присъствие на прабългарите в околностите на Солун (VII — X в.). — Родопски сборник, т. 5, 1980.

Пещерева, Е. М. Гончарное производство Средней Азии. Душанбе, 1965.

Петканов, И. Българо-романските езикови връзки. — СЕ, 1981, № 3 — 5.

Перлов, В. Древните хидросъоръжения на волжките българи. — Веч. новини, 27 март 1952.

Плетнева, С. А. Номадски поселища през VII : X в. в Приазовието и басейна на р. Дон. — Археология, 1964, № 4, 4 — 16.

Плетнева, С. А. О связях алано-болгарских племен Подонья со славянами в VIII — X вв. — Советская археология, 1962, № 1.

Полное собрание русских летописей. Т. 25. М. — Л., 1949. 116 — 120.

Протич, А. Сасанидската художествена традиция у прабългарите. — ИБАИ, т. 4, 1926 — 1927, 211 — 235.

Рашев, Р. Модел на юрта от Девня. — Археология, 1976, № 1, 39 — 46.

Рашев, Р. Проучвания на старобългарския землен вал при с. Шкорпиловци, Варненски окръг през 1972 — 1973 г. — ИНМВ, 11/26, 1975, 150 — 155.

Рашев, Р. Плиска. Разкопки, проблеми, задачи. — Векове, 1979, № 4, 36 — 47.

Рашев, Р. Най-значителната творба на старобългарското изкуство. — Отеч. фронт, 11 авг. 1978 г.

Рашев, Р. Прабългарски ли са „каменните баби" от Ендже. — МПК, 1972. № 1, 30 — 37.

Рогев, Б. Астрономическиоснови на прабългарското летоброене. С., 1974.

Руденко, С. И. Культура хуннов и ноин-улинские курганы. М., 1962.

Руменин, Р. По военното дело на прабългарите през периода V — VII в. — ИВИНД, т. 19 — 20, 1975, 201 — 211.

Сефтерски, Р. Старинната капанска възглавница — брачна „сврите". — МПК, 1969, № 4, 16 — 18.

Сефтерски, Р. За старинните ремъци с метална украса. — МПК, 1969, № 1, 18 — 24.

Сефтерски, Р. Културата на прабългарите в светлината на прабългарския език. — Проблеми на културата, № 6, 1979, 65 — 80.

Сиротенко, В. Т. Основные теории происхожденния протоболгар и письменные источники IV — VII в. — Ученые записки Пермского государственного университета, № 4, ч. 1, Пермь, 1961, 3 — 41.

Смирнов, А. П., М. Я. Мерперт. Из далекого прошлого народов Среднего Поволжья. — В: По следам древних культур. М., 1954, 9 — 64.

Смирнов, К. А. Керамические горы в болгарском поселении Ага-Базар. — МИА, № 111, 1962, 90 — 92.

Смирнов, К. А. Великие Болгары. М., 1960.

Смирнов, К. А. Раннеболгарская землянка в урочище Ага Базар (XI — XII вв.). — МИА, № 80, 1960, 155 — 158.

Смолин, В. Ф. Болгарская монета с именем багдадского халифа, найденная под „четырехугольником" при раскопках в 1915 г. Казань, 1916.

Смолин, В. Ф. Клад восточных золотых предметов из болгарского города Джукетай. Казань, 1925.

Снегаров, И. Културното състояние на древните българи през VI — X в. — Изкуство, 1962, № 4 — 5, 7 — 10.

Станилов, С. За материалната култура на прабългарите на юг от Дунава. — Векове, 1976, № 6, 30 — 38.

Сухобоков, Н., В. Гопак. О сальтовском железообрабатывающем ремесле. — Археология. Киев, 1978, № 25.

Сычев, Н. П. К вопросу о болгарских сфероконических сосудах. — Короткие сообщения института истории материальной культуры, т. 1, 1947, № 14, 70 — 73.

Тафраджийска, Ц. Прабългарски културни следи в Азия. — Веч. новини, бр. 139, 11 юни 1971.

Тодорова, Х. Някои особености в развитието на архитектурата на прабългарското селище в Дуранкулак. — В: Симпозиум „Славяни и прабългари". С., 1981.

Тотев, Т. Плодоносна археологическа година. Нови данни за облика на първите български столици Плиска и Преслав. — Раб. дело, 25 дек. 1978.

Третьяков, П. Н. Фино-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М., 1966.

ъпкова-Заимова, В. Първоначалното българско селище и въпросът за аулите. — ИИБИ, т. 6, 1956, 439 — 456.

Фахрутдинов, Р. Г. К вопросу об оборонных укреплениях домонгольской Булгарии. · В: Археологический сборник. Труды VIII Всесоюзной конференции. Л., 1964, 111 — 115.

Фехер, Г. Външната търговия на прабългарите и нейното отражение върху техния културен живот. Русе, 1930.

Фехер, Г. Културно влияние на българското владичество в Маджарско. — Хиперион, 1924, № 4 — 5.

Халиков, А. Х. Истоки формирования тюркоязычных народов Поволжья и Приуралья. — В: Археология и этнография Татарии, № 1, Казань, 1971, 7 — 36.

Халикова, Е. А. Мусульманские могильники Волжской Болгарии X — XIII в. как исторический источник. М., 1976.

Хлебникова, Т. А. Още една находка болгарских ювелирных изделий. — СА, 1963, № 1, 305 — 309.

Цалкин, В. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии. М., 1966.

Ценов, Г. Кубратовата България и покръстването на българите. С., 1937.

Цонев, Б. Езикови взаимности между българи и маджари. — ГСУ. ИФФ, т. 13 — 14, 1 — 27.

Чалъков, М. За произхода на балканската дума манатарка. Някои проблеми на прабългарския език. — ИИБЕ, т. 19, 1970, № 3, 437 — 446.

Чичикова, М. Нови изследвания на съветските учени върху Волжка България. — ИБИД, т. 22 — 24, 1948, 486 — 490.

Юсупов, Г. В. Введение в булгаро-татарскую епиграфику. М. — Л., 1960.

Batuta, Ibn. Travels in Asia and Africa. London, 1929.

Beshevliev, V. Die Protobuegarischen Inschriften. Berlin, 1963.

Marquart, J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903.

Mavrodinov, N. Le tresor protobulgare de Nagy — Szent Miklos. Budapest, 1943.

El-Maçoudi. Le livre d' avertissement. Paris, 1897.

El-Maçoudi. Les prairies d'or. 1. Paris, 1898.

El-Maçoudi. L' abregé des merveilles. Actes de societé philologique. Paris, 1897.

Manges, K. H. The Oriental Elements in the Vocabulary of the Oldest Russian Epos "The Igor's Tale". Supplement to Word. Monografie No 1. New York, 1951.

Menges, K. H. Bulgarische Substratfragen. — UAJbb. XXII, 1/2, 1960, S 104 — 121.

Minorsky, V. (transl.). Hudud al-alam (The Regions of the World). A persian geography. London, 1937.

Moravcsik, Gy. Byzantinoturcica, 1 — 2. Berlin, 1958.

Pritsak, O. Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden, 1955.

Pritsak, O. Stammesnamen und Titulaturen der Altaischen Völker. — UAJbb. 24. 1952. 49 — 104.

Responsa Nicolai I. papae ad consulta Bulgarorum (anno 866), interim recensuit et in bulgaricum verit D. Detschev. Serdicae, 1939.

Togan, A. Zeki Validi. Ibn Fadlan's Reisebericht. Leipzig, 1939.

Tryarsky, E. The Tamgas of the Turkic from Bulgaria. — UAJbb, V. 47, 1975, 189 — 200.

Von Gabain, A. Inhalt und magische Bedeutung der alttürkischen Inschriften. — Anthropos. T. 48, 1953, 537 — 556.